पूर्वो ग्रामात् । उदयाचलसंनिहितदेशः पूर्वपदार्थः पञ्चम्यर्थोऽवधित्वम् । पूर्वत्वं च तदपेक्षोऽखण्डोपाधिः । एवं परत्वाद्यपि । ग्रामावधिकपूर्वत्ववानित्यादिक्रमेणान्वयः । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः प्रतियोगिध्वंसानधिकरणकालभवः पूर्वपदार्थः । तत्तदवधिबोधकपदसमभिव्याहारवशाच्च तद्रूपप्रतियोगि तद्ध्वंसानधिकरणकालस्य तत्त्वेन भानम् । चैत्रावधिकपूर्वकालभवः फाल्गुनः इति बोधः ।

प्रतियोगिध्वंसानधिकरणकालत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवम् । प्रत्येकं खण्डशः शक्तौ शक्त्यानन्त्यम् । चैत्ररूपप्रतियोगिचैत्रध्वंसैतदुभयानधिकरणचैत्रावधिककालभवःफाल्गुन इति बोधाङ्गीकारेऽएकस्य चैत्रस्यानेकधाऽन्वयाङ्गीकारे गौरवमव्युत्पत्तिश्च। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वात्तद्भवपर्यन्तं पूर्वादिशब्दानामीदृशेषुलक्षणा। लक्षणाभावेतु चैत्रात्पूर्वः फाल्गुन इत्येव प्रयोगः । अस्तीत्यध्याहारः । पूर्वमिति अधिकरणशक्तिप्रधानम् ।

अस्य व्यवस्थाशब्दत्वादाह तदपेक्ष इति। एवमिति ग्रामापेक्षोऽखंडोपाधिरित्यर्थः। अस्ताचलसंनिहितदेशः पश्चिमः। सूर्योदयमभिमुखावस्थितस्य सव्यहस्तसंनिहितदेशो दक्षिणः। तथावस्थितस्य वामहस्तसंनिहितदेश उत्तरः। शरीरावयवगते सव्यत्ववामत्वे च जातिविशेषौ। प्रतीतिप्रायाश्च। चैत्रादिस्तत् ध्वंसश्च तयोरवधीत्यर्थः। तदेवाह तत्तदवधीति। तत्वेन पूर्वत्वेन। इदमेवान्यथानिरासेनाह प्रतीति विशिष्टशक्तिपक्षे इदं अत एवाह प्रत्येकमिति। तत्वमेव विशदयति खंडश इति विशिष्ट शक्त्यानानंतस्यापि तत्वेनैव भानमिति तत्प्रयुक्तगौरवमित्याशयेनाह चैत्ररूपेति। नन्वेवमपि तादृश काल इत्येव सिद्धे भव इत्याधिकमत आह कालस्येति। अभावे त्विति

चैत्रात्पूर्वं माघ इत्यादौ तात्पर्य वशाद्यथायथं-त्रिंशद्दिन व्यवहितस्योक्तकालस्य तत्त्वेन भानम्। चैत्रात्परः अत्र तत्तद् वधिसमभिव्याहारवशात्तध्वं-साधिकरणकालः परत्वेन परशब्दार्थः। तत्रैव कृष्ण-स्यावधित्वम्। तथा व्यवहारात्।

प्रयागादुत्तरं काशीत्यादौ संयुक्तसंयोगवद्देशउ-त्तरत्वेनोत्तरमित्यधिकरणशक्तिप्रधानाव्ययार्थस्तस्यच पूर्वदक्षिणपश्चिमादेस्तात्पर्यवशात्तत्वेन तत्तत्प्रयोगेषु भानम्।

गृहाद्गङ्गा मम परा काश्याः सैवा परामम।

इत्यादौ विप्रकृष्टदेशस्थः संनिकृष्टदेशस्थश्च पर-त्वादिना परापरशब्दार्थः। अवधिः पंचम्यर्थः। गृहा-वधिकमत्संबन्धिपरत्ववती गङ्गेत्यादिक्रमेण बोधः। ममेत्यत्र तु न पञ्चमी प्रत्यासत्त्या यस्य यत्रोत्थिता-काङ्क्षा तद्वाचकादेव तत्पदनिमित्तविभक्तिस्वीका-रात्। परादिपदं चावधावेव नियताकाङ्क्षं न संबन्धि-नीति स्पष्टमेव। प्राक् प्रत्यकूवा ग्रामादिति पूर्वादिश-ब्दैर्व्याख्यातम्।

च्छेदः। ननु तत्रापि न क्रियातआहारस्तीति तदन्वयमाह अव्ययमिति भावः। विशेषमाह चैत्रादिति। तत्वेन पूर्वत्वेन तथाच पूर्वपरादिश-ब्दानां नियमेनावधिसाकांक्षपूर्वत्वपरत्वाद्यखंडोपाधिरूपमेव शक्य-तावच्छेदकं तदाश्रयश्चात्र प्रतियोगि तत्ध्वंसानधिकरणत्वोपलक्षितः कालः। अन्यथोक्तदोषगणापत्तेरिति बोध्यं। परेति परत्वेनेत्यादिः तत्रैव काल एव। उत्तरमिति उत्तरमित्येवं यदधिकरणशक्तिप्रधानमव्ययं तदर्थं इत्यर्थः। तस्य च देशस्य स्वरूपं। पूर्वेति तत्वेन पूर्वत्वेन।

भवात्प्रभृत्यारभ्य वा सेव्यो हरिः । अत्र प्रभृती-
त्यारभ्येत्यर्थकमव्ययं तदर्थयोगे पञ्चमी । अपादाने प-
ञ्चमीति सूत्रे यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी ।
कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इति वार्त्तिकप्रत्याख्या-
नाय भाष्ये उक्तमिदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते ।
कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मासे इति । तेन तदर्थ-
योगे पञ्चमीति वचनसत्त्वं सूचितम् । अतएव तदप्र-
योगेऽपि पञ्चमीसिद्धिः । अवधिमादायेति तदर्थः ।

आरभ्येत्यस्य चैतदर्थकतापि । तस्यावधित्वं च
समभिव्याहृतपदार्थापेक्षम् । यथा प्रकृते मरणान्त-
कालस्यभवोऽवधिः मरणान्तकालावधिं भवकालमादा-
य तावत्कालं हरिः सेव्य इति बोधः । आरभ्येत्य-

दिना आदिना । काश्यवाधिकमत्संबंध्यपरत्ववतीत्यस्य ग्रहणं । नन्वे
वमतिप्रसङ्गोऽत आह ममेत्यत्रेति उभयत्रेत्यर्थः । यत्र भाष्य-
प्रामाण्यात्पंचमी तंविषयमाह भवादिति । अथ भेदोत्र नेत्याह अत्रे-
ति । प्रभृति योग इति । सकलग्रन्थासांगत्यायाह तदर्थेति प्रभृत्यर्थयो-
गे इत्यर्थः । सूत्राभावादाहापेति । तेन भाष्येण । ततएवाह तदर्थेति ।
अत एव तच्छब्दाभावेपि तदर्थसत्तामात्रेण पंचमीति भाष्यतात्पर्या-
देव । अन्यथा प्रभृतिपदाभावे पंचम्यर्थवचनावश्यकत्वे तत्प्रत्या-
ख्यानासंगतेरेव । तदर्थः प्रभृतीत्यस्यार्थः । वक्ष्यमाणार्थांतरसं
ग्रहायापिः । अवधौ पञ्चम्यन्तार्थस्याभेदेनान्वयः । तद्विशेषणत्वेपि
न द्वितीया प्रभृत्यर्थयोगे पंचमीति भाष्यकृद्बोधितवचनात् तदेतद-
भिप्रेत्याह तस्येति भवस्येत्यर्थः । अपेक्षं तन्निरूपितं । तमेवाह मर-
णांतेति तावत्कालं ।

अपि संग्राह्यमेवाहारभ्येति त्येति मात्रपदेनोक्तव्यवच्छेदः ।
विषयवाक्यमाहाद्यक्षणमिति । अत एवावीचीमारभ्य मेरुपृष्ठपर्यंतं
भूलोको मेरुपृष्ठादारभ्य ध्रुवपर्यंतं ग्रह नक्षत्रतारागणाचित्रितोऽत-

स्यगृहीत्वेत्येतन्मात्रार्थकत्वे आद्यक्षणमारभ्येत्यादौ कर्मत्वाद्द्वितीया। प्रभृतिशब्दस्य त्वधातुत्वेन तदर्थस्याक्रियात्वान्न तद्विशेषणे द्वितीया। तदर्थकस्यारभ्येत्यस्यापि वाक्यैकदेशन्यायेन तदर्थकतेति न तद्विशेषणस्य तत्त्वम्।

यद्वा भवावधिके मरणान्तकाले भवकालमादाय हरिः सेव्य इति बोधः। तत्र गम्यमानक्रियापेक्षं भवस्यावधित्वमित्यपादानत्वादेवात्र पञ्चमी। तच्चावधि मादायेत्याद्यर्थयोगेन तद्बोधकप्रभृत्यादियोगेन च गम्यते। अप्रयोगेऽपि वाक्यैकदेशन्यायेन तत्प्रतीतिः। पञ्चमीबलादेव तात्पर्यवशाच्च। एवं कार्तिक्या आग्रहायणी मास इत्यत्रोऽपि कार्तिक्यवधिके आग्रहायणी घटिते मासे कार्तिकीमादाय गते सति आग्रहायणीति बोध इत्यलम्। यदा त्वारभ्येत्यस्य प्रथमक्रियारूपमारम्भं कृत्वेत्यर्थस्तदा तद्योगे सप्तम्यपि।

आरभ्य तस्यां दशमीं तु यावत्प्रपूजयेत् इति

रिक्षलोक इति पातंजलभाष्ये उक्तं। नन्वेवं प्रभृत्यर्थयोगेऽपि द्वितीयापत्तिरत आह प्रभृतीति प्रकारांतरेणाद्यार्थे द्वितीयां वारयति तदर्थकेति। अवधिमादाय तदर्थकस्येत्यर्थः। नतदिति नावधिविशेषणकर्मत्वमित्यर्थः। भाष्यप्रमाण्यान्नापादानत्वं किंतु सूत्रादेवेत्याह यद्वेति। भक्त इति शेषः। अत एवाह भवकालेति। शेषाद्वाह तत्र तादृशावधित्वं च। हेत्वंतरमाह तात्पर्येति भाष्यप्रयोगेऽप्येवमेवेत्याहैवामिति। कार्तिकीतो विभक्त इति

यथा—

ग्रामाद्बहिः। बहिःशब्देन समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकानधिकरणतत्संनिहितदेशतत्तत्स्थवस्तु च बहिष्ट्वेनोच्यते। बहिर्योगे पञ्चमीसमासविधानसामर्थ्यात्तद्योगे पञ्चमी। बहिष्ट्वं च नियतमवध्याकाङ्क्षमिति स पञ्चम्यर्थः। अपहरेः संसार इत्यत्रापपरी कृते शब्दसमानार्थौ हरिशब्दश्च तद्भक्तिपरः

आमुक्तेः संसारः। अत्र मर्यादाऽऽङोऽर्थः। तत्र मर्यादा द्विविधा। कालरूपा देशरूपा च। कालगतमर्यादात्वं च स्वस्वोत्तरकालोभयप्रागभावाधिकरणकाल-

---

शेषः अतएवाह कार्तिक्येवेति। एतेन भाष्यप्रयोगात्पञ्चमीति सकलग्रंथकारोक्तमपास्तं तद्वाहेत्यलमिति।

विशेषमाह यदात्विति। सूत्र ज्ञापितपञ्चमीविषयमाह ग्रामादिति। समासेति अपपरिबहिरञ्चवः पंचम्येति पञ्चम्यन्तेन समासेत्यर्थः। अयं भावः परस्परसाहचर्यात्तत्रापपरी वर्जनार्थौ कर्मप्रवचनीयावेव तद्योगे पंचम्यपाङ्परिभिरिति वचनात् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽपपरिनिमित्तकसुबंतस्यैव ग्रहणाच्च पंचम्यैव सिद्धः समासस्तत्साहचर्यादुक्तपरिभाषया चाञ्चूत्तरपदेनापि तन्निमित्तपञ्चम्यैव सिद्धः समास इति व्यर्थंत द्बहिः शब्देन पंचम्यंतेन समासविधानद्वारा तद्योगे पंचम्या अपि ज्ञापनार्थमिति। इदमपपरिबहिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। पंचमीति सापीत्यर्थः। तेन करस्य करभो बहिरिति सिद्धं। यः अवधिः ग्रामावधिको बहिर्देशस्तत्स्थं वस्तुएवेति बोधः। पंचम्य पाङ्परिभ्यस्य विषयमाहापहरेरिति व्यन्तादिति वार्त्तिकादाहापपरी इति अतएवाह हरीति हरिप्रतियोगिकभक्त्यभावसमानाधिकरणः संसार इति बोधः। तत्र सूत्रे। स्वं मुक्तिः स्वकालः स्वोत्तरकालश्च समेति संसार इत्यर्थः।

कर्मप्रवचनीयत्वादाह मर्यादेति मर्यादार्थाङ्समभिव्याहारात्तस्य कर्मप्रवचनीयत्वेन संबंधपरिच्छेदकत्वात्सोऽत्र स्वप्रकृत्यर्थप्रागभावा-

भवो यः समभिव्याहृतपदार्थ स्तदनधिकरणत्वं मुक्तिपदं तत्कालपरं मर्यादा मर्यादीभावः संबन्ध आङ्द्योत्यः पञ्चम्यर्थः। आङ्मर्यादाभिविध्योरिति सूत्र स्वरसात्। मुक्तिमर्यादाकः संसार इति बोधः। संसारे मुक्तिकालप्रागभावाधिकरणानिरूपिततद्भिन्न कालावृत्तित्व विशिष्टव्यापकताबोधस्त्वार्थः।

एतदर्थद्योतकतयावच्छब्दप्रयोगे तु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते इति द्वितीया। कार्तिक्या वैशाखीं यावच्छीतमिति यथा प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी। कार्तिकीप्रभृति वैशाखीमर्यादाकं शीतमित्यर्थः। शीते कार्तिक्यादि वैशाखीपूर्वतिथ्यन्तकालनिरूपिततद्भिन्नकालावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वार्थः। व्यापकत्वमन्यत्रोक्तदिशोह्यम्।

धिकरणकालनिरूपिता तद्भिन्नकालावृत्तित्वविशिष्टा या व्यापकता तद्रूप इति केचित्तन्न गौरवात्तत् ध्वनयन्नाह संसारे इति निरूपितत्वं विशिष्टत्वं च व्यापकताविशेषणं। बोध इति मुक्ति प्रागभावाधिकरणकाल निरूपितस्वस्वभिन्नकालावृत्तित्वसमानाधिकरण व्यापकतावान्संसार इतीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि

ननु तत्र पञ्चमी कथमत आह प्रभृत्यर्थेति। प्राग्वदाह शीतेति तत्प्रभृतिश्च वैशाखी पूर्वतिथ्यन्तः। मर्यादार्थकयावत्पदसमभिव्याहारात् वैशाखीपदस्य तत्पूर्वतिथौ लक्षणा व्यापकता च समभिव्याहृतकालाभिन्नकालावृत्तित्वविशिष्टा प्रत्याय्यते तत्समभिव्याहारादेव तदाह कार्तिक्यादीति निरूपितत्वसमानाधिकरणत्वं व्यापकताविशेषणं तद्वच्छीतमिति बोधाकारः। अन्यत्रेति मासमधीत इत्यत्रेत्यर्थः। स्वदेशस्वोत्तरदेशयोरित्यर्थः। स्वं काशी तदादीति प्रयागादिमध्यवर्त्तीत्यर्थः। प्राग्वदाह वृत्ताविति प्रयागादिरूपो यः काशीपश्चिमदेशस्तान्निरूपिता स्वाभिन्नदेशता वृत्तित्वसमानाधिकरणा

प्रयागात्प्रभृत्या काश्या वृष्टो देव इत्यादौ देशो मर्यादा देशगतमर्यादात्वं च स्वस्वोत्तरदेशयोः प्रयागतदाद्यन्तराल देशवृत्तिसमभिव्याहृतपदार्थवृष्ट्याद्यनधिकरणत्वं । प्रयागादिकाशीमर्यादाकवृष्टिकर्ता देव इति बोधः। वृष्टौ प्रयागादिकाशीपश्चिमदेशनिरूपितस्वभिन्नावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वार्थः

आसकलाद्ब्रह्म । आङ्योत्योऽभिविधिरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः । सकलव्यापकं ब्रह्मेतिबोधः । सोऽपि द्विविधः । कालिको दैशिकश्च । आद्ये यथा कार्तिक्याश्चैत्रं यावच्छीतम् । कार्तिकीप्रभृतिचैत्रान्तकालव्यापकं शीतमिति बोधः । चैत्रपदं तदन्तकालपरम् । अन्त्ये यथा काशीतः पाटलिपुत्रं यावद्वृष्टो देवः काशी प्रभृतिपाटलिपुत्रान्तदेशव्यापकत्वं वृष्टौ प्रतीयते । अनयोस्तात्पर्यवशात्कदाचिद्व्यापकत्वं तभिन्नकालावृत्तित्वविशिष्टं तभिन्नदेशावृत्तित्वविशिष्टंच प्रतीयते इति बोध्यम्

प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । सदृशः प्रत्यर्थः॥ कृष्णसदृश इति बोधः॥ तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान् । अत्रग्रहण पूर्वकं

च या व्यापकता तद्वती या वृष्टिस्तत्कर्त्तेत्यर्थः । प्राग्वदाह सोपीति अभिविधिरपीत्यर्थः । अभिविध्यर्थकयावच्छब्दसमभिव्याहारादाह चैत्रेति अंत्य इति पाठः । प्राग्वदाह काशिप्रभृतीति । अनयोरव्यवहितोदाहरणयोः । तात्पर्येति सर्वं वाक्यमिति न्यायेनेति भावः । शीते वृष्टौ च यथाक्रममाह तद्भिन्नेति ।

प्रतिनिधिप्रतीत्यस्य विषयमाह प्रद्युम्न इति ।

अकर्तर्यृणे इत्यस्य विषयमाह शतादिति। हेत्विति तेन करणत्वविवक्षायां तृतीयैवेति भावः ।

प्रत्ययार्थेणं प्रतिसमभिव्याहृतयच्छतेरर्थः। तिलग्रहण पूर्वकं माषप्रतिदानमिति बोधः। शताद्बध्दः। हेतुहेतुमद्भावः पञ्चम्यर्थः शतहेतुकबन्धनकर्मेति बोधः। एवं जाड्याद्बध्द इति बोध्यम्। धूमादग्निमानित्यादौ ज्ञाननिष्ठजन्यजनकभावस्य विषये आरोपो बोध्यः।

पृथग्विनानाना रामं रामात् रामेण वा। पञ्चम्यादीनां प्रतियोगित्वमर्थः। पृथक्त्वं गुणविशेष इत्येके। भेद इत्यन्ये। अन्त्ये इमौ भ्रातरौ पृथक् जाताविति व्यवहारो गौणो बोध्यः। विनानाने ऋतशब्दसमानार्थे।

स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः। करण मत्र विभक्त्यर्थः। स्तोकशब्दः स्वप्रवृत्तिनिमित्ताल्पत्वधर्मपरः। शुक्लादिवदेते केवलधर्मपरा अपि। एवंचासत्त्ववचनता। सत्वत्वं च सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वम् करणत्वं च त-

---

विभाषा गुण इत्यस्य विषयमाहैवं जाड्यादिति तत्र योगविभागस्य प्राचोक्तभाष्यानारूढत्वेऽपि बाहुलकं प्रकृतेस्तत्तुद्दष्टेरिति वार्त्तिकप्रयोगाद्गुणेऽस्त्रियामित्यस्य प्रायिकत्वेन तद्विषयविशेषो विषययोः स्वतो जन्यजनकभावासंभवाल्लक्षणमाह धूमादिति।

पृथग्विनेत्यस्य विषयमाह पृथगिति प्रकरणादाह पंचम्यादीनामिति। अत्र द्वितीया ततोऽन्यत्रापीत्येवेति स्पष्ट मन्यत्र। एके नैनायिकाः। अन्ये मीमांसकाः। अन्त्ये भेदपक्षे भेदस्योत्पत्तिशिष्टत्वेऽपि द्रव्यगतभेदस्य तत्रारोपेणेति भावः।

करणे च स्तोकेत्यस्य विषयमाह स्तोकेनेति स्वं स्तोकशब्दः यद्धर्मावेशात् द्रव्ये स्तोकव्यवहारस्तद्धर्मपरः सच धर्मोऽल्पादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेवेति भावः। नन्वेवं कथं स्तोकेन विषेण इत्यत आह शुक्लादीति अपिना धर्मिसमुच्चयः। अत्र मानं सूचयन्नाहैवंचेति धर्मपरत्वेचेत्यर्थः। ननु लिङ्गसंख्याकारकान्वितत्वेन तस्यापि

स्य परम्परया। ईदृशार्थ एव साधुत्वम्। करणे च स्तो-काल्प कृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्येति सूत्रबलात्तेन ह्यत्र तृतीयापञ्चम्यौ। एवं कृच्छ्रादियोगेऽपि। ग्रामस्य दूराद्दूरेण दूरं वागतम्।

अत्र पञ्चम्यादयः प्रातिपदिकार्थे। दूरदेशवृत्तिदूरश-ब्दार्थः। षष्ठ्यर्थः संबन्धः। ग्रामसंबन्धिदूरदेशवृत्ति गमनमिति बोधः। एतेन ग्रामस्यान्तिकादिति व्या-ख्यातम्। समीपदेशवृत्त्यन्तिकार्थः

इतिपञ्चमी

षष्ठ्यर्थः संबन्धत्वेन तत्तद्रूपेण च स्वस्वामिभावा-दिः संबन्धः सबन्धत्वेन क्रियाकारकभावश्च। अत ए-वानेकसंबन्धसत्वेऽपि स्वत्वादिसंबन्धविशेषतात्पर्येण चैत्रस्य नेदं वास इति प्रयुज्यते। अत एवैकशतं श-

---

सत्त्वत्वमेवातथाह करणत्वं चेति नन्वन्यथैव कुतो नेति आहेदृशे-ति। तेन हीति करणे तृतीयायाः सिद्धत्वेऽपि पक्षेऽस्य पंचम्यर्थ-त्वादिति भावः। अल्पयोगे उक्तप्रायत्वादाहैवं कृच्छ्रादीति दूरांतिकार्थेभ्य इत्यस्य विषयमाह ग्रामस्येति दूरांतिकार्थैरिति षष्ठी प्राप्नोतीति भावः।

इतिपंचमी।

षष्ठ्यर्थ इत्यस्य सम्बन्ध इत्यत्र भावश्चेत्यत्र चान्वयः। तत्रादौ प्राचीननवीनसाधारणमाह सम्बन्धत्वेनेति। नव्यमतमाह तत्तदिति स्वत्वस्वामित्वसमूहादिरूपेण चेत्यर्थः। अयं भावः शेषे षष्ठीति हि विधिसूत्रं शेषश्चोक्तादन्यः सच तत्तद्रूपेण स्वत्वादिः सम्बन्धत्वेन रूपेणच। अनेनैव कर्मत्वादिश्चेति तदाह सम्बन्धत्वेनेति मध्यमे मानमाह अतएवेति। तद्रूपेण तस्य तत्वादेवेत्यर्थः। एवमग्रेपि एले-

ष्ट्यर्थो इति षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छते। द्वितीयादितश्च क्रियाकारकभावस्य तत्तद्रूपेणैव बोधः। तथैवानुभवात्। मातुः स्मरतीत्यादौ च तत्तद्रूपेण बोधे द्वितीयादीनां बाधिकानां सत्त्वात् संबन्धत्वेनैव बोधः। मातृसंबन्धिस्मरणमितीति नव्याः।

प्राञ्चस्तु अत्रापि क्रियाकारकभावमूलकं विशेषणत्वरूपं विषयत्वमेव निमित्तत्वमेव वा तत्वेन संबन्धत्वेन वा विवक्षितम्। अत एव हरिणा।

संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः।
श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते इति॥

क्रियाकारकपूर्वकत्वमेव संबन्धस्योक्तम्। क्रियाकारकसंबन्धः कारणं शेषसंबन्धस्तु फलभूतः। यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषौ कर्तृसंप्रदानरूपौ अभूतां राजा पुरुषाय ददातीति तन्मूलकस्वस्वामिभा-

---

न षष्ठ्या सम्बन्धविशेषाणां तत्तद्रूपेणैव भानात्प्राचोक्तमयुक्तमित्यपास्तं ननु कारकविभक्तिभ्योऽपि क्रियाकारकभावस्य संसर्गविधयाभानस्योक्तत्वात्कथं स शेषोऽत आह द्वितीयेति चस्त्वर्थे। एवमग्रेपि अत एव सम्बन्धत्वेनेत्येवात्रोक्तं न तु प्राग्वत्। नन्वयुक्तमेतत् मातुरित्यादौ तत्तद्रूपेण बोधस्येष्टत्वादत आह मातुरिति। आदिना छात्रस्य हसितमित्यपि।

नव्या इति सूचितामरुचिं प्रकटयन् व्युत्क्रमेण सिद्धान्तमाह प्राञ्चस्त्वित्यादि प्राहुरित्यन्तेन। अत्रापि मातुरित्यादावपि अपिना राज्ञः पुरुष इत्यादिसमुच्चयः। तत्रैव षष्ठ्या इष्टत्वादाह विशेषणेति तस्य स्वतोऽसत्वादाह मिति तत्वमिति। तत्वेन क्रियाकारकभावत्वेन तथा बोधाननुभवादाह सम्बन्धत्वेन चेति अत्र मानमाहात एवेति सर्वत्र सम्बन्धस्य तन्मूलकत्वादेव। तेन इति इत्यन्तेन तस्य तत्वमेवोक्तमित्यर्थः। ननु सम्बन्धस्यैकत्वात्कथं पूर्वपरभा-

वप्रतीतौ कर्त्रादि विशेषरूपतानवगमः। कारकश-ब्देन च श्लोके करणत्वादिशक्तय उच्यन्ते। अत्राश्रूय-माणा दानादि क्रिया संबन्धलक्षणकार्यानुपपत्त्या-नुमीयमाना संनिहितेति तन्मुखेन समन्वयः। सि-द्धस्वभावानां द्रव्याणां तां विना परस्परं संबन्धाभा-वात्। क्रियाहि निःश्रयणीव संबन्धं करोति। एवंच सबन्धिनो रप्यनुमीयमानक्रियानिमित्तत्वरूपं कारक-त्वमस्ति।

मातुः स्मरतीतिश्रुतायां तत्र क्रियाकर्मत्वमूलक उक्तः सम्बन्धः सामीप्याद्यपि बुद्धिस्थैकदेशाधिक-रणकस्थितिक्रियाकर्तृत्वानिमित्तकामित्याद्यूह्यम्।

अतएव पर्वतस्य वृक्षा इति न। वृक्षपर्वतयोरा-

वोतऽआह क्रियेति द्रव्ययोरेकक्रियाकारकत्वनिमित्तकः क्रियाकार-कत्वनिमित्तकः कारकस्य तत्राद्यमाह यथेति। आद्येऽसंगतिं परिह-रति कारकेति। तमुपपादयति अत्रेति। राज्ञ इत्यादावित्यर्थः। सम्ब-न्धेति शेषसम्बन्धेत्यर्थः। विपक्षे तन्मते बाधकमाह सिद्धेति तां क्रियां। ननु तत्सत्वेऽपि कथं तयोः सम्बन्धोऽतआह क्रियाहीति। निःश्रयणी सोपानपरम्परा।

प्राचांग्रन्थासांगत्यायाहैवं चेति तां विना तयोरसम्बन्धे चेत्यर्थः। अस्तिना विवक्षितं क्रियेति मातुः स्मरणकर्मत्वे सति तन्मूलको मातृस्मरणयोर्विषयाविषयिभावो निमित्तानिमित्ति भावो वास्तवत्वेने-त्यर्थः। एवं च तद्विवक्षायां न षष्ठी किन्तु तन्मूलकसम्बन्धस्यैव विवक्षायामिति बोध्यं। श्रुताया मातुः स्मरतीति अत्र हीति पाठां-तरं। अन्यत्रापि तस्य तस्य तन्मूलकत्वमेवेत्याह सामीप्यादीति। वस्तुतः प्रदेशभेदादाह बुद्धिस्थस्यैकेति एवं दंडस्य घटः वृक्षस्य शाखेत्यादावपीत्याहेत्याद्यूह्यमिति।

अतएव तस्य तन्मूलकत्वादेवेति। तदेवाह वृक्षेति न तत्राधय-

धाराधेयभावमूलकसम्बन्धाभावात् । संयोगो हि नाधाराधेयभावमूलको विपरीतं तस्यैव तन्मूलकत्वात् । किंच संयोगो नसम्बन्धः । सम्बन्धस्य पदार्थयोजनामात्रहेतुत्वात् संयोगस्य स्वतः पदार्थत्वात् । सांसर्गिकविषयतया तस्याभानाच्च । सम्बन्धश्च षष्ठ्यादिभिरेवोच्यते । सम्बन्धपदेनापि सांसर्गिकविषयतावत्त्वेन नोच्यते इति सम्बन्धः सर्वथा पदागम्यः ।

संयोगस्तु न कदापि षष्ठ्यादिभिस्तया विषयतयोच्यते । इमौ संयुक्तावित्येव तत्र व्यवहारात् । तत्र सम्बन्धव्यवहारस्तु उभयाश्रितत्वरूपसम्बन्धधर्मवत्त्वाद्गौणः । अतएव मतुप्सूत्रे वृक्षवान् पर्वत इत्याद्यर्थं सप्तम्युपादानं गोमान् देवदत्त इत्याद्यर्थं चषष्ठ्युपादानमिति भाष्ये उक्तम् । षष्ठ्यर्थश्च सांसर्गिकाविषयतयैव भासते अतएव षष्ठीशेषे इति सूत्रे भाष्ये राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः इत्युक्तम् । अन्यथा सम्बन्धं विशेष्यतया विशेषणतया वा ब्रूयादिति प्राहुः ।

वाक्यविभावः वृक्षैः पर्वतानारम्भात् अनन्तरादिपदसमभिव्याहारं विना आनन्तर्यादीनां षष्ठ्यर्थत्वाभाव इति भावः । नन्वेवमपि वृक्षपर्वतयोः संयोगसम्बन्धोस्त्येवात आह संयोग इति । हियतः । नहि कथंचित्संयुक्तयोर्घटयोर्घटवान् घट इति भवति संयोगविशेष एव च भवति तत्र चाधाराधेयभाव एवेति भावः। इदं चतस्य तत्त्वमभ्युपेत्य ।

राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावः षष्ठ्यर्थः सच स्वत्वस्वामित्वसमूहरूपः। यतु स्वामित्वं स्वत्वं वा षष्ठ्यर्थ इति तन्न तस्यैकमात्रवृत्तितया सम्बन्धत्वायोगात्। सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यां भिन्न उभयसम्बन्धी। नच तदप्येकत्राश्रयतया परत्र निरूपकतयाऽस्त्येवेति वाच्यम्। निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकत्वेनोभयत्र सम्बन्धत्वप्रतीत्यनापत्तेः। उक्तंच हरिणा।

श्लिष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते।
तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते इति॥

परार्थत्वाद्गुणानां परं प्रति विशेषणत्वेन विवक्षितत्वादित्यर्थः। अयंभावः भेदे सति विशेषणतया विवक्षितस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वासंभवेन तदाकाङ्क्षितत्वात्सोऽयं संबन्धो व्यतिरिच्यते उद्भूततया

वस्तुतस्तस्यतत्वमेव नेत्याह किंचेति ननु समवायस्य तत्वेऽपि तत्ववत्संयोगस्यापि तत्वं सुवचमत आह सांसर्गिकेति युक्त्यन्तरमप्याह संबंधश्चेति। चः किंचेत्यर्थे व्युत्क्रमे च। आदिना तदर्थकोपपदविभक्त्या। ननु व्यभिचारादेवासंगतिरत आह संबंधेति अपिना संसर्गपदं। तावत्त्वेनेति यतयेति पाठांतरमतएवाग्रेतथोक्तिः। तया सांसर्गिकया। नन्वेवं सकलान्यतांत्रिकतथाव्यवहारोच्छेदापत्तिरतआह तत्रेति संयोगे संबन्ध इति व्यवहार इत्यर्थः। अत्र साप्यसंमतिमप्याहातएवेति तस्यासत्वादेवेत्यर्थः। सूत्रे तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यत्र अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैव।

उक्तार्थं द्रढयन् विशेषमाह षष्ठ्यर्थश्चेति। अत एव तस्य तथैव भानादेव। अन्यथा तस्यान्यथापि भाने। विनिगमनाविरहादाह विशेषणेति एवं सामान्यतो निर्णीय तस्य विशेषोदाहरणान्याह राज्ञ इत्यादि तस्य च स्वविशेषणतानियामकत्वादिति नार्थ इत्याह गु-

प्रतीयते इति तत्रैव षष्ठी। विशेष्ये तु पदान्तरासम-भिव्याहारे स्वार्थनिरूपितविशेष्यत्वेन भासमानत्वरूपस्वानिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियामकसम्बन्धाकाङ्क्षा। तत्र विशेषणे शब्देन षष्ठ्यादिनांशतः प्रतीयमानः प्रधानेऽप्युपयुज्यते तस्य द्विष्ठत्वस्वभावत्वाद्राजादिनिरूपितविशेष्यताया राजादिपदसंनिधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवतीत्यर्थः।

राज्ञ इत्यादेस्तु पदान्तरसमभिव्याहारं विनाप्यध्याहृतसम्बन्धिसामान्यनिरूपितविशेषणत्वप्रतीतिरिति विशेषः। राज्ञ इति हि स्वामित्वमवगम्यमानमन्यथानुपपत्त्यैव पुरुषे स्वत्वमवगमयति। अतः सम्बन्धस्य बहिरङ्गत्वात् पुरुषादन्तरङ्गा प्रथमैव। एवंच राजस्वामिकमिति ततो बोधः। अतएवाग्रे किं तदिति विशेषजिज्ञासा पुरुषादिपदैश्च तन्निवृत्तिः।

एवंच सर्वत्र संबन्धिद्वयवृत्तिधर्मसमूहः संबन्धिनोर्भेदे संबन्धः। स्पष्टं चेदं 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वर-

---

णानामिति। नीलमुत्पलमित्यादि व्यावृत्त्यर्थमाह भेदे सतीति। तत्र विशेषणे। इतिः पूर्वार्धभावसमाप्तौ।

अथोत्तरार्धार्थं सशेषमाह तत्रेति अस्यैव व्याख्या विशेषेति। अभिधीयेति स्वरससिद्धमाह शब्देनेति तन्मात्रात्सर्वाप्रतीतेराहांशतइति। अस्यैवार्थमाह तस्येति तदसंनिधाने तदप्रतीतेराह राजादीति एतत्प्रयुक्तमेववैलक्षण्यमाह राज्ञ इति। नन्वेवं विशेष्यपदादपि कुतो न षष्ठीत्यत आह राज्ञ इति हीति फलितं तदेवाहैवंचेति। ततः राज्ञ इत्यस्मात्। अतएव सामान्यतो बोधादेव। अतएव नपुंसकोक्तिः तस्यास्तत्पूर्वकत्वनियमादिति भावः

उपसंहरति एवंचेति प्राग्वदाह सम्बन्धिनोरिति अत्र भाष्यसंम-

वचन'मिति सूत्रे भाष्ये। तत्रहि अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः इत्यत्रानेन ब्रह्मदत्ते सप्तम्यां पञ्चालाद्द्वितीया प्राप्नोति। अधेर्द्योत्यस्य ब्रह्मदत्तनिष्ठस्य संबन्धस्य सप्तम्योक्तत्वेऽपि तद्द्योत्यस्य पञ्चालनिष्ठसंबन्धस्य तथाऽसम्प्रत्ययादित्युक्तम्। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति समाहितमित्यन्यदेतत्।

विशेष्यपदात्षष्ठीवारकयुक्त्यापि तद्वारणं बोध्यम्। अतएव स्वस्वामिभावोऽवयवावयविभावआधाराधेयभावः प्रतियोग्यनुयोगिभावो विशेष्यविशेषणभावः संबन्ध इत्यादि व्यवहारः। तत्राभावप्रतियोगिनोः प्रतियोग्यनुयोगित्वसमूहः सबन्धः। घटाभावभूतलयोस्त्वाश्रयाश्रयिभावः। एवं कालादिभिरपि।

एवंच षष्ठ्याः संबन्धो विशेषणत्वं चार्थ इति

तिमप्याह स्पष्टंचेदमिति। तत्र हीत्यस्योक्तमित्यत्रान्वयः। अनेन यस्मादधिकमित्यनेन तस्यतत्वेन विवक्षया आह ब्रह्मेति। अधिशब्दयोगे तत्रभूता इति बुद्धिसत्वेन बौद्धाधारत्वसम्भवेन तदाश्रयणे वेति भावः। द्वितीया कर्मप्रेति विहिता। तदेवाहाधेरिति तत् द्योत्यस्य तथा सप्तम्या अन्यतरस्यैव सम्बन्धत्वे तु भाष्यासंगतिः स्पष्टैवेति भावः। तामेव द्रढयति उपपदेति। भाष्यांतराविरोधमाह विशेष्येति। तद्वेति द्वितीयेत्यर्थः। शिष्टवृद्धसंमतमपीदमित्याहातएवेति। ननु तुरीयः कयोः सम्बन्धोऽत आह तत्रेति तेषां मध्ये इत्यर्थः तृतीयोदाहरणमाह घटाभावेति उपसंहरति एवं चेति समूहस्य संबंधत्वे प्रधानात्प्रथमोत्पत्तौ चेत्यर्थः

अत्र द्वितीये भाष्यसंमतिं भाष्यान्तराविरोधेनाहात एवेति तस्य तदर्थत्वादेवेत्यर्थः। मानत्वमाधिक्ये हेतुस्तत्र च स्वार्थे ष्यञ्। अपिना तत्समुच्चयः। सप्तम्यन्तमात्रार्थस्यैव व्याख्या राज्ञ इति। नके-

विशेषणादेव षष्ठीअतएव राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपदसंनिधाने प्रतीयमानं पुरुषेविशेष्यत्वस्वरूपमाधिक्यं वाक्यार्थः। राज्ञि प्रतीयमानं तत्प्रतियोगिकविशेषणत्वं तु पदान्तरासमभिव्याहारेऽपि राज्ञ इत्येतावन्मात्रेण प्रतीतेः षष्ठ्यर्थ इत्युक्तं षष्ठी शेषे इति सूत्रे भाष्ये। किञ्च राज्ञ इत्युक्ते तत्संबन्धयाकाङ्क्षोत्थितया तदुत्थापकस्वामित्वादिप्रतीतेरपि षष्ठ्यर्थ इत्यपि भाष्ये स्पष्टम्। यदा तु पुरुषस्य विशेषणत्वविवक्षा तदा पुरुषस्य राजेत्यन्यत्र विस्तरः।

ननु मम भ्रातेत्यादौ कः षष्ठयर्थःएकस्माज्जन्मेति चेत् एकत्र स्थाने उषितानां पान्थानामपि सम्बन्धापत्तेरिति चेत्सत्यम्।

एकोदरशायित्वमात्रेण व्यवहारनियामकः काल्पनिकोऽवयवावयविभावः यथाऽनयोरर्धं तृतीयमित्यादावेकप्रदेशावस्थाननिमित्तकः काल्पनिकोऽवयवावय-

---

यलं तावन्मात्रमेव स इत्याह किंचेति। अपिः पूर्वसमुच्चये। भाष्ये तत्रैव। विवक्षायानिवेशस्य फलमाह यदात्विति एतेन तथा प्रयोगो नस्यादिति परास्तं तदाहान्यत्रेति उद्योतादावित्यर्थः। स्वस्वामिभावादेरसंभवादाह क इति। चेन्नेतिपाठः। संबंधापत्तेरिति एकता गमनरूपेत्यर्थः। एतद्दोषवारणायैवाहैकोदरेति। मात्रपदेन परस्परोपकारनिरासः अस्याहष्टत्वनिरासायाह यथेति। इत्यदोष इतिपाठः।

अत्रसंमतिमाहेदमिति। तत्र हि अर्धतृतीया इत्यत्र। कोयं समास इति प्रक्रम्यार्धं तृतीयमेषामित्यत्र समासार्थानुपपत्तिमुक्त्वा स्वीकृतेऽर्धं तृतीयमनयोरित्यत्रषष्ठ्यर्थानुपपत्तिर्देवदत्तस्य भ्रातेति दृष्टांतेनपरिहृता भाष्ये सर्वत्र संबंधस्य क्रियाकारकभावपूर्वकत्वमित्युभयत्रापि काल्पनिकोऽवयवावयविभावो व्यवहारनियामक इति कैयटः।

विभाव इत्यदोषात् । इद 'मनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । एतेन सामानाधिकरण्यं न संबन्ध इति सूचितम् ।

अन्नस्य हेतोर्वसति हेतुहेतुमद्भावः षष्ठ्यर्थः हेतु-शब्दोऽत्रैव तात्पर्यग्राहकः। अन्नहेतुको वास इति-बोधः । कृष्णस्य कृतिरित्यत्र कर्ता, जगतः कर्तेत्यत्र कर्म षष्ठ्यर्थः । कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रात् ।

यत्त्वनयोरर्थयोर्लक्षणा बोधकं सूत्रमिति तन्न । शक्तिग्राहकत्वस्यैवौचित्यात् । लाक्षणिकार्थानुशा-सनस्य क्वाप्यभावात् । गङ्गायां घोष इत्यादावारो-पिताधारत्वादिमतोऽप्यधिकरणादिसंज्ञेति । तत्र स-सम्याः शक्तिरेव आधारोऽधिकरणमित्यादावारोपि-

---

संबंधत्वेन संबंधोऽसन्नपि विकल्पात्मकज्ञानविषयः पुरुषस्य चैतन्य-मितिवत् षष्ठीप्रयोगनिमित्तमिति तु तत्त्वम् ।

परादिमतं खंडयति एतनेति उक्तरीत्या तत्र निर्वाहस्य प्रतिपादकभाष्यादिनेत्यर्थः । समेति एकाधिकरणवृत्तित्वं इत्यर्थः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे इत्यस्य विषयमाहान्नस्येति। वैयर्थ्यं परिह-रति हेतु शब्द इति । कर्तृकर्मणोरित्यत्रस्य विषयमाह कृष्णस्ये त्यादि कृष्णकर्तृका कृतिरिति जगत्कर्मकोत्पत्त्यनुकूल व्यापाराश्रयः कृष्ण इति च यथा क्रमं बोधः ।

परमतं खंडयति यत्त्विति औचित्ये हेतुमाह लाक्षणिकेति अन्य-था षष्ठी शेषे इत्यादेरपि तत्त्वानापत्तेः विनिगमनाविरहाच्च । व्यत्यया-नुशासनवैयर्थ्यापत्त्या सुब्विभक्तेर्न लक्षणेति वृद्धप्रवादाच्च ननु गंगा-यां घोष इत्यादौ तत् दृष्टमत आह गंगायामिति । तत्र आरोपि-ताधारत्वादिति । ननु गौणमुख्यन्यायादिदमयुक्तमतआहा-धार इति कारकप्रकरणे तन्न्यायस्याप्रवृत्तेर्ज्ञापितत्वात्

ताधारादेरपि ग्रहणमन्यत्रोक्तम् । कृत्प्रकृत्यर्थे कस्ये-त्येव कर्माकाङ्क्षाप्रदर्शनमनुशासनेन तत्र तस्या एव साधुत्वात् । अत एव पचन्नित्यादौ शत्रादिप्रकृत्यर्थे किमित्येवाकाङ्क्षाप्रदर्शनं षष्ठीनिषेधात् ।

एतेन विजातीयाकाङ्क्षाप्रदर्शनात्तिङ्प्रकृत्यर्थक-र्मत्वात्कृत्प्रकृत्यर्थकर्मत्वं विजातीयमित्यपास्तम् । कृतपूर्वी कटमित्यादौ तु कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी । तत्र कृतीत्येतत्सामर्थ्येन कृदन्तशक्तिज्ञानसहकारेणोप-स्थितकृत्प्रकृत्यर्थक्रियायाः कर्तृकर्मणोः षष्ठीति तद-र्थात् । अन्यथा तिङ्योगे निषेधेन कृद्योगे एव षष्ठी-सिद्धौ वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र निरूपितम् । प्रकृते च कृत इत्यत्र न कर्मणि क्तः । द्वितीयानापत्तेः किन्तु

एवंच यत्रार्थे या विभक्तिरुच्यते तत्रारोपितेऽपि सासाध्वीत्येवं-रूपा लक्षणाऽस्त्येवेति गूढाकूतं परमतं खंडयितुं विशेषमाह कृत्प्र-कृत्यर्थ इति । त्यर्थस्येति पाठान्तरं । तस्या एव षष्ठ्या एव अतएवेत्यस्यार्थमाह षष्ठीति । नलोकेत्यनेनेति भावः । यत्तु कृत्प्र-कृत्यर्थस्य कर्माकाङ्क्षा कस्येत्येव तिङ्प्रकृत्यर्थस्य किमित्येवेति वैल-क्षण्यनिर्वाहाय विजातीयं विजातीयंकर्मत्वं द्वितीयायाः षष्ठ्याश्चार्थः कर्मत्वत्वैक्याच्चानुगतकर्मत्वव्यवहारः इतिकेचित्

तन्मतं खंडयति एतेनेति । अनुशासनेन तत्र तत्र तथा प्रयोग-स्यैव साधुत्वे नेत्यर्थः । अन्यथा षष्ठ्यां द्वितीयापवादत्वव्यवहारा-संगत्यापत्तेरिति भावः । कृतीत्यस्य प्रत्युदाहरणमाह कृतेति ननु तत्रापि कृतेति कृद्योगोस्त्येवेत्यत आह तत्रेति कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे यत्कृतीत्येतत्सामर्थ्येन इत्यर्थः । सामर्थ्यमाहान्यथेति उक्तार्थानंगी कार इत्यर्थः । तिङिति लादेशत्वात् । वैयर्थ्यमित्यस्य तदित्यादि । क्वचित्तथा पाठ एव । कर्तृकर्मभ्यां क्रिया संनिधाप्यते तद्वाची च धातुरेव कारकान्वययोग्यतावच्छेदकरूपेण चसाध्यत्वेन धातु-

फलांशे आहार्यभावारोपमात्रेणास्याकर्मकत्वं स्वीकृत्य भावे कार्यः।

यद्वा कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षयाऽकर्मकत्वाद्भावे क्तः। स च कृतपूर्वी अधीतीत्यादि वृत्तिविषय एव।

तदुक्तं भाष्ये। यदावाक्यं न तदा प्रत्ययो यदाप्रत्ययः सामान्येन तदावृत्तिरिति, न तदा प्रत्ययः न तदा भावे प्रत्ययः सकर्मकत्वात् यदा प्रत्ययः भावे इति शेषः तदा वृत्तिरेव सा च न कदापि कर्मक्तान्तेनेत्याह सामान्येनेति उक्तरीत्या कर्महीनार्थकधातुप्रकृतिकक्तान्तेनेत्यर्थः। अनेन तादृशक्तान्तस्य वाक्ये न प्रयोग इति स्पष्टमेवोक्तम्। किञ्च योऽसौ कृतकटयोरभिसम्बन्धः सामानाधिकरण्यरूपः स उत्पन्ने तद्धितप्रत्यये निवर्तते इति च भाष्ये उक्तम्। तेन-

---

भिरेव तदुपस्थितेरधिकं शेखरे द्रष्टव्यं तदाहान्यत्रेति। तत्र तद्भावं प्रतिपादयतिप्रकृतेचेति प्रत्युदाहरणे इत्यर्थः। अस्य कृतः अन्यत्रक्लृप्तत्वादिना

लाघवादाह। यद्वेति सामन्यस्य नांतरीयकतयैव विवक्षितत्वेनादोषादाह कर्मविशेषेति। अनति प्रसंगायाह सचेति भावक्तश्चेत्यर्थः। आदिग्राह्यं भावप्रकाशे। एवेन वाक्यव्यवच्छेदः। अत्र भाष्यसंमतिमाह तदुक्तमिति भाष्यार्थमाह नतदेत्यादि। सकर्मेत्यस्य धातोरित्यादिः। क्वचित्तथा पाठ एव। सर्ववाक्यमिति न्यायेनाहवृत्तिरेवेति। सामान्येनेति हेत्वन्तरमित्याह साचेति किंच स वृतिरित्यर्थः। उक्तेति कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षाविशिष्टो योर्थ(१)कधात्वित्यर्थः। इयमेव कर्मण्यविवक्षा नाम। यदर्थं भाष्यमुक्तं तदाहानेनेति भाष्येणेत्यर्थः। प्रयोगानुरोधिनीहिविवक्षेति तद्भावः। न-

---

(१) कर्महीनार्थकधात्वित्यर्थः।

तद्धितेऽकृते कृतः कटः इत्येवेति ध्वनितम्। अत एव कटं क्रियते इति न ततः पूर्वं कृतमनेनेत्यर्थे पूर्वादिनिरिति तद्धिते कृते पश्चात्फलस्याश्रयाकाङ्क्षायां कटमित्यादेर्विशेषकर्मणोऽन्वयः।

एतेनासामर्थ्यात्तद्धितो न स्यादित्यपास्तम्। तदुत्पत्तिकालेऽसामर्थ्याभावात्कारकान्वयो गुणीभूतक्रियायामपि इति स्पष्टमेव। तदुक्तं हरिणा।

विशेषकर्मसंबन्धे निर्मुक्तेऽपि कृतादिभिः।
विशेषानिरपेक्षोऽन्यः कृत शब्दः प्रवर्तते।
अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्ते भावाभिधायिनि॥
ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम्।
अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः॥

चाविवक्षितकर्मतया भावे क्तसाधनयत्नो व्यर्थः। नपुंसके भावे इत्यनेन सकर्मकेभ्योपि सिद्धेरिति वाच्यं तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेष्टेः। अत्र चेदमेव भाष्यं मानं

कर्तृकर्मणोरित्यत्रत्य भाष्यान्तरमप्यत्र मानमित्याह किंचेति सामेति एकार्थ बोधकत्वरूप इत्यर्थः। इति भाष्ये उक्तमितिपाठः। तेन भाष्येण तद्धिते अकृते इति तद्धितवृत्तिंविनेति पाठान्तरं ध्वनितंच अतएव तद्धितं विनातदभावादेव। तेन भावक्तकरणानंतरं वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वायाह पूर्वं कृतमिति कर्मणा इति विशेषरूपेणेति भावः। तत्रोक्तरीत्या वक्ष्यमाणरीत्या च षष्ठ्यभावेन द्वितीया एवं रीत्या साधुत्वेऽत्रत्यभाष्यमेव मानमिति तात्पर्यं सापेक्षत्वादाहसेति। एतेनेत्यस्यार्थमाह तदुत्पेति तद्धितोत्पत्तीत्यर्थः। वृत्तेः पूर्वंकर्मान्वयाभावादिति भावः

नन्वेवमपि क्रियाया गुणत्वेन कथं तत्र तदन्वयोऽतआह कारकेति ओदनस्य पाचक इत्यादाविति भावः। एवं भाष्यसंमते हरिसंमतिमप्याह तदुक्तं हरिणापीति अर्थमाह प्राप्ते इति। शेषमाह

संबध्यते क्रिया तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थितिः॥ इति। निर्भुक्ते प्राप्ते। वाक्ये इति शेषः। विशेषकर्मनिरपेक्षोऽन्थः भावक्तान्तः प्रवर्तते वृत्तिघटको भवति सामान्यकर्म तु नान्तरीयकत्वादविवक्षितम्। तदाह कर्मत्वे इत्यादि। ततः वृत्तेरनन्तरं क्रियाद्वारकसंबन्धेन तद्धितार्थकर्त्रा कटमित्यादेः संबन्धः।

प्रकारान्तरमाह। अविग्रहेति। कर्तुः पृथक् ग्रहणराहितेत्यर्थः। एवंच प्रधानार्थकर्त्रा संसृष्टयापि क्रियया कारकाणामन्वय इति तदर्थः। प्रकृते कृधातुक्तप्रत्ययपूर्वशब्देनिप्रत्ययशक्तिज्ञानसहकृततद्धितान्तशक्त्यैव पूर्वकालक्रियाकर्तॄणां परस्परविशिष्टानां बोधो नतु कृदन्तशक्तिज्ञानमपि तत्र सहकारि।

वाक्ये इति। उत्तरार्धार्थमाहविशेषेति स्पष्टत्वादाद्ये प्रतीकानुल्लेखः। नन्वेवमपि सामान्य कर्मणा सकर्मकत्वमेवात आह सामान्येति इत्यादीति एवमकर्मत्वे क्तेि भावाभिधायिनि सतीत्यर्थः। क्रियावतेत्यस्य कर्तृसमानाधिकरणत्वे वैयर्थ्यापत्तेर्वैयधिकरण्येनाह क्रियाद्वारेति तस्यैव संभवादाह तद्धितार्थेति सहेति शेषः। कर्मणामित्यस्यार्थः कटमिति। योग पदार्थः सबध इति अन्वय इत्यर्थः। एवंच कटादेः कर्त्रर्यैवान्वयो न क्रियायामिति न पदार्थः पदार्थेनेति न्यायविरोध इति भावः।

एवं सत्यग्रिमकारिकाया असंबद्धत्वापत्ते राह प्रकारांतरमितितस्यान्वयांशे एवेत्यर्थः। न विविच्य ग्रहो ग्रहणं यस्या इति शाब्दोर्थस्तत्फलितमाह कर्तुरिति। अतएव कर्त्राख्यातनिरासाय गतादिस्थेति। तत्रविशेष्य तादृशीतत्प्रतिपाद्या क्रिया यथातैः संबध्यते तद्वत्तत्रास्थितिर्मर्यादेति शाब्दः सर्वार्थस्तत्फलितमाह एवंचेति। तत्रतथांगीकारे चेत्यर्थः। एवं च तस्य क्रियायामेवान्वयो नकर्त्तरीति तस्य बाध एवेति भावः। नन्वेवमपि कृदंतशक्तिज्ञानस्यापि सहका-

अन्यत्र कृञः क्तस्य भावार्थकत्वाभावेन तदन्तमात्रस्य पृथक् पृथक् शक्तिग्रहे भानाभावात्। चतुर्णामेकार्थीभावे द्वयोरपि सोऽस्त्येवेति नात्र कृतोऽसाधुत्वम्।

तण्डुलानां पाचकतर इत्यादौ तु न दोषः। तत्र पाचकादिशक्तिज्ञानसहकारेणैव समुदायादुपस्थितेः।

एतेन निष्ठान्तत्वादत्र कृद्ग्रहणाभावेऽपि षष्ठीनिषेधेन तदप्राप्तिरित्यपास्तम्। निष्ठान्तपदशक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितक्रियान्वयिनोरेव तेन निषेधात्।

इतिषष्ठी।

अधिकरणसप्तम्या अधिकरणत्वशक्तिमानर्थः। अधिकरणे सप्तमीति सूत्रात्। सा च शक्तिः कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रयनिष्ठा आधारोऽधिकरणमितिसूत्रबलादित्यन्यत्र निरूपितम्।

रित्वमस्त्येवेति दोष एवात आह प्रकृते चेति उक्तोऽर्थः। शक्त्यैव तज्ज्ञानेनैव। एवव्यवच्छेद्य मेवाह नत्विति अन्यत्र उक्तोदाहरणे

नन्वेवमेकार्थीभावाभावेन तस्यासाधुत्वापत्तिरत आह चतुर्णामिति निष्कृष्यैकार्थी भाव एव निमित्तमित्यस्यान्यत्र दूषितत्वादिति भावः। एवं सत्यन्यत्राव्याप्तिभ्रमं निराचष्टे तण्डुलानामिति तत्रेति पाचकादेः पृथक्प्रयोगेण तच्छक्तिग्रहस्यापि सत्त्वादितिभावः। अत्रेति सूत्रेति सूत्रे कृतीत्यस्याभावेऽपि कृत पूर्वीकटमित्यत्र नलोकेति निष्ठान्तत्वान्निषेधे षष्ठ्यप्राप्तिरित्यर्थः। एतेनेत्यस्यार्थमाह निष्ठांतेति। नोरेव कर्त्तृकर्मणोः। तेन न लोकेत्यनेन।

* इति षष्ठी *

उपपदादिसप्तमीस्थले वक्ष्यमाणत्वादाहार्थाति प्रागुक्तसिद्धांतमतेनाह शक्तिमानिति आधार इति कारके* इत्यधिकारात् क्रिया-

तदुक्तं हरिणा ।

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम् ।
उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥

इति । लोके द्रव्यगुणक्रियाविषयमधिकरण मत्र शास्त्रे कारकाधिकारात् क्रियाविषयमेव तत् । साक्षात्क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोः ते संज्ञे बाधिके । अतस्तद्व्यवहितामिति ।

यद्यपि कालः साक्षात्क्रियाधारस्तथापि कारकाधिकारे तरतमयोगो नास्तीति परम्परया क्रियाधारस्यापि ग्रहणम् किञ्च तस्य तत्वविवक्षायां कालः पचति भूतानीतिवत्कर्तृत्वबवत्वात् । व्यवहितामित्युक्तेऽपि असाक्षादित्युक्तिर्लोकानुसारेणान्वयोऽपि

जनके तत्प्रवृत्योपस्थितत्वादाधारः क्रियाया एव । तत्र यदाभ्यां साक्षात्क्रिया धारयोः कर्मकर्तृसंज्ञाभ्यां बाधात्परंपरा च यद्यपि प्रकरणात् क्रियया सर्वकारकाणामुपस्थित्या तत् द्वारिका प्राप्ता तथापि योग्यताबलेन व्याख्यानेनानुभवबलेन च कर्तृकर्मद्वारिकै वेति भाव स्तदाहान्यत्रेति शेखरादावित्यर्थः । अस्यार्थमाह लोके इत्यादि हेलाराज इत्यंतेन । तत्र तावत् शास्त्रे इत्युक्तेः फलमाह लोके इति । निषेध हेतुमाह कारकेति । यतस्तत्रेत्यादिः नराहितपाठ शास्त्रे इत्यग्रिमान्वयि क्रियाविशेषणफलमाह साक्षादिति क्रिया धात्वर्थः । क्रियाधार इति साक्षात् क्रियापरिच्छेदकत्वेन साक्षात्तदाधार इत्यर्थः

साधकतममिति तमपा ज्ञापितमाह कारकेति असाक्षादित्यस्य पौनरुक्त्यं परिहरति व्यवेति शास्त्रे तन्मात्रविषयत्वं लोके त्रितयविषयत्वमिति वैलक्षण्येनाह लोकेति । अपिना कारकत्वं तथाच शेषपूरणेन भिन्न विशेषणमिदमिति गूढाकूतं । ननु उक्तरीत्या क्रियासिद्धौ तयोरुपकारकत्वेऽपि नाधिकरणस्येति तृतीयपादासंगति-

परम्परयैवेति सूचनाय। कटे आस्ते स्थाल्यां पचती त्यादावद्यूते कर्तृकर्मणी क्रियां न संपादयत इत्यधिकरणं क्रियाधारमुपकुर्वत्तत्स्थां क्रियामुपक रोतीत्यर्थ इति हेलाराजः।

यद्यपि तण्डुलं पचतीत्यादौ धात्वर्थफलरूपकर्मद्वारा क्रियाश्रयत्वं तण्डुलादेरस्ति तथापि व्यापारजन्य फलाश्रयत्वस्य सत्त्वेन परया कर्मसंज्ञया बाधान्न दोषः। फलस्य स्वभिन्नक्रियाश्रयत्वाभावेन तण्डुलस्य सुतरां तदाश्रयत्वाभावाच्च। नच मोक्षे इच्छास्तीतिवन्मोक्षे इच्छति भवति इत्यस्यापत्तिः। अन्तरङ्गत्वेन परत्वेन च कर्मत्वस्यैव प्रवृत्तेः। मोक्षे इच्छेत्यादौ प्रत्ययोपात्तेच्छाद्वारास्तिक्रियायामन्वयस्य विवक्षितत्वेनाधिकरणत्वम्। प्रकृत्यर्थसाध्येच्छाद्वारा-तत्रान्वये तु कर्मत्वात्षष्ठ्येव बोध्या।

रत आह कटे इति फलस्यापि कर्मतायाः प्राक् व्युत्पादनादाह फलरूपकर्मेति। त्वस्य तस्यापि। ननु फलस्य फलाश्रयत्वेन कर्मत्वेपि तदन्यव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात्तद्वारा क्रियाश्रयत्वात्तत्वमेमेवात आह फलस्येति क्रिया च धात्वर्थभूतेति भावः। अतएव तामादाय तंडुलादेः क्रियाश्रयत्वं कर्तृद्वाराऽसंभवादूदुर्वचमेव। आधारपदसामर्थ्येन साक्षादृति नियामकसंबंधेनैव कर्तृद्वारकत्वस्य विवक्षणात् कालिकादिसंबंधस्य कालव्यवहारातिरिक्तस्थले धिकरणतानियामकत्वास्वीकाराच्चेति बोध्यं

मोक्षे इति मोक्ष इच्छास्तीति वदित्यादिः। प्रागुक्तकल्पप्रकारमेवाह परत्वेन चेति नन्वेवं दृष्टांते कथं सप्तमीत्यत आह मोक्षइच्छेत्यादाविति। प्राधान्यादाह प्रत्ययोपेति। वक्ष्यमाणोपपत्तय आह विवेति नहि तामादाय कर्मत्वप्रवृत्तिस्तस्या अक्रियत्वात। तदेवाह

अधिकरणं त्रिधा । औपश्लेषिकं वैषयिकमभिव्यापकं चेति तदुक्तं हरिणा ।

उपश्लेषस्य चाभेदस्तिलाकाशकटादिषु ।
उपकारात्तु भिद्यन्ते संयोगिसमवायिनाम् ॥
अविनाशो गुरुत्वस्य प्रतिबन्धे स्वतन्त्रता ।
दिग्विशेषादवच्छेद इत्याद्या भेदहेतवः ॥

इत्यौपश्लेषिकाभिव्यापकवैषयिकेषु त्रिष्वपि उपश्लेषोऽस्त्येव उपकारः संबन्धस्तद्भेदात्तु त्रित्वेन व्यवहारः । कटे आस्ते इत्यादौ संयोगिन्याधारे कतिपयावयवव्याप्त्यैव संबन्धः । तिलेषु तैलमित्यादौ समवायिनि समस्तावयवव्याप्त्या एव शकुनय इत्यत्राकाशस्य तात्त्विकावयवाभावात् कल्पितदेशत्वाद्वैषयिकत्वं कल्पितदेशापेक्षया चात्राप्युक्तान्यतर उपश्लेषः ।

गुरौ वसतीत्यत्र शिष्यस्य गुर्वधीनायां वृत्तौ वैषयिकाधिकरणं गुरुः उपश्लेषोऽत्र बौद्धः । युद्धे संनह्यतीत्यत्र युद्धोद्देशेन कवचादिसंनहनप्रवृत्तेर्युद्धं विषयः । गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः सामीप्यात् देशवृत्तिरित्यौपश्लेषिकमेव तत् । अत्र गङ्गायां सामीप्याद्देशवृत्त्यधिकरणत्वारोपो बोध्यः । शत्रोरभावे सुखमित्यादौ बौद्धमेव तत ।

प्रकृत्यर्थेति । अन्वये तु तद्विवक्षायांतु । तस्याः क्रियात्वात् । एतद्भेदेनाहाधिकरणमिति हेलाराजमाहौपेत्यादिना । तत्राद्ये संयोग्युदाहरणमाह कटे इति । तत्रैव समवाय्युदाहरणमाह तिलेष्विति । अमूर्त्तत्वादाह बौद्ध इति किंचिद्भेदेनैतत्तुल्यमेवाह युद्ध इति । तत एवाह गंगायामिति । एवेनान्यव्यवच्छेदः । एवं सति ह्रस्वत्वापात्तिः

उपकारादाह । अविनाश इत्यादि । अविनाशस्तिलकृत उपकारस्तैलस्य, तिलविनाशे हि तैलं विकीर्णं नश्येत् । पर्यङ्के शेते इत्यादौ शयितृगुरुत्वस्य प्रतिबन्धे पर्यङ्कस्य स्वतन्त्रतोपकारः । खे शकुनय इत्यादौ दिग्विशेषसंबन्धात् स्वापरिवर्तनमुपकारः गुरूणा शिष्यस्य संस्कार इत्येवमादय उपकारा ऊह्या इति हेलाराजः

केचित्तु औपश्लेषिकमित्यस्योप समीपे श्लेषः संबन्धः तत्कृतमित्यर्थः । तत्र च दीयते कार्यमिति सूत्रे भाष्ये यन्मासेऽतिक्रान्ते दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणमित्युक्तेः । तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे संहितायामिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेतत् । तत्रोपश्लेषपदाध्याहारेण सप्तमीत्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । यत्किंचि-

---

सिद्धांतविरोधश्चात आहात्रेति । तत एवाह शत्रोरिति । गुरुत्वेत्यादिर्द्वितीय इत्याह पर्यंक इति । संबंधात् स्वापरिवर्त्तनप्रीति पाठः । लक्ष्यार्थद्वयमिदं । आद्यसंग्राह्यमाह गुरुणेति उपसंहरति एव मादय इति

एवं सति प्रसक्तभाष्यविरोधपरिहाराय सिद्धांतमाह केचित्त्वित्यादिना तदस्मिन्निति तत्रह्येकादशाधिकरणेऽस्मिन् शते इत्यत्र शतस्याधिकरणत्वाभावात्कथं सप्तमीत्याशंक्य यद्यपि व्यापकत्ववैषयिकत्वयोरसंभवस्तथाप्यौपश्लेषिकमिदमधिकरणमेकादशकार्षापणा उपाश्लिष्टा अस्मिन् शते इति शतसमीपे हि ते भवंति नतु तदन्तर्भूतास्तदंतर्भावे हि वृक्षे शाखेति वत्स्यादधिकरणत्वमित्युक्तम् । संहितेति तत्र हि इकोयणचीत्यादावौपश्लेषिके अधिकरणे सप्तमी अच्युपाश्लिष्टस्येक इतीत्युक्तं तत्राजादिसामीप्यमेवेगादीनां नन्वेवं कथमुभयत्रोपाश्लिष्टपदोक्तिरत आहतत्रेति तद्विषये सर्वत्रेत्यर्थः । तत्रैव संहितायामिति सूत्रे भाष्ये एव

दवयवावच्छेदेनाधारस्याधेयेन व्याप्तिरप्युपश्लेषः। यथा कटे आस्ते इति। एवमेव गङ्गैकदेशे तरन्तीषु गोषु कूपैकदेशे स्थिते गर्गकुले गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यादौ बोध्यम्।

वैषयिकं तु अप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपसंयोग समवायेतभिन्नसंबन्धेन यदधिकरणं तत्। यथा खे शकुनय इत्यादि।

अन्त्यं तु यत्र सर्वावयवावच्छेदेन व्याप्तिस्तत्। यथा तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति।

अन्त्यमेव मुख्यमधिकरणं, आचार्यः किमधिकरणं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्त इति स्वरितेनाधिकारः, साधकतमं करणमिति सूत्रभाष्योक्तेः। अस्य न्याय्यत्वं च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविशिष्टे तद्भानात् नचैकदेशस्तद्विशिष्टः।

आद्ययोश्च गौणमाधारत्वं तत्रैव भाष्ये उक्तम्। अव्यवहितसामीप्यमेवाधारत्वनियामकं नतु व्यव-

---

नन्वेवं कटे आस्ते इत्यस्यौपश्लेषिकोदाहरणत्वं हर्युक्तमसंगतं स्यादत आह यत्किंचिदिति। एकदेशावच्छेदेन श्लेषेऽपि श्लेषस्य समीपमुपश्लेषं तत्कृतमित्यपि व्युत्पत्तेः पूर्वापि (समुच्चयमिदमेतदपि समुच्चेय तत्)। यत्तु गंगायां गाव इत्यादौ सामीप्याद्गौणमाधारत्वमिति कैयटादय स्तन्न वक्ष्यमाणरीत्या तत्त्वेऽपि भवदुक्तरीत्या अतत्वात्। भाष्यस्वारस्येनान्यार्थस्यैव प्रतीतेस्तदेतत् ध्वनयन्नाह एवमेवेति एतत् उभयं। यथेति अतएवोक्तहर्यादिसंगतिः। उक्तहर्यसांगत्यायाहान्त्यंत्विति। अभिव्यापकमित्यर्थविशेषमाहात्म्यमेवेति विभक्त्यर्थान्वयस्यौचित्यात्। नच नहि। आद्ययोरौपश्लेषिकवैषयिकयोः। तत्रैव उक्तोभयसूत्रे एव

हितमिति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । व्यवहितसामीप्यं गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गाशब्दस्य तीरे लक्षणा तदापि गौणमेवाधारत्वं सर्वावयवावच्छेदेन तीरस्य घोषसबन्धाभावात् । कारकाधिकारे गौणाधारादीनामपि स्वरितगुणपाठेनाधिकरणसंज्ञादिबोधनात्सर्वत्र तत्र विभक्तेः शक्तिरेवेति बोध्यम् । वर्णानां सांख्यादिमते द्रव्यत्वात् संयोगवत् पूर्वपरयोर्बौद्धाधारस्याप्युपश्लेषनिरूपितस्य स्वीकारेणैकोघणची त्यादावौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमीति संहितायामिति सूत्रस्थभाष्यसंगतिः । कटे शेते इत्यादौ कटाधिकरणकं शयनमित्यादिक्रमेण बोध इत्याहुः ।

परंतु अधिकरणस्य कर्त्राद्यन्वये एव कटाधिकरण-

नन्वेवमुक्तरीत्यौपश्लेषिकसप्तम्यैवोपपत्तौ गंगायां घोष इत्यादौ लक्षणोच्छेदापत्तिरत आहाव्यवेति । तेनतत्रैव तथाप्रतिपादनात् । हितं तदपि । अतएवाह व्यवेति तत्रापीत्यर्थः । तत्प्रकारः प्रागुक्त एव बोध्यः । गौणत्वं तु मतद्वयेपि तुल्यमित्याह तदापीति । नन्वेवं गौणमुख्यन्यायेन तस्याशक्यत्वं स्यादत स्तमप्यग्रहणखंडनप्रकारमाह स्वरितेति । एवंच सप्तम्या गौणार्थकत्वावश्यकत्वेन प्रकृते लक्षणानुचितेत्याशयेन मासातिक्रमे तत्समीपकाले वस्त्वाधिकरणत्वं मासस्यैवोक्तं भाष्ये गौणमुख्यसाधारण्येन च त्रेधा विभागो भाष्ये इति बोध्यम् ।

नन्वेवमप्यलादेस्तदाधारत्वासंभवेन तद्भाष्यासंगतिरेवातआह वर्णानामिति । शयनमिति स्ववृत्तिकर्तृकत्वसंबन्धेन मोक्षवृत्तिरिच्छाकर्तृका सत्ता । सर्वमेवं सिद्धांतत्वेपि दीक्षितभूषणादिसंमतम् ।

अत्रांशे केचिदिति सूचितामरुचिं प्रकटयन् तदंशेपि सिद्धांतह परेत्विति आदिना कर्म । एवेन क्रियाव्यवच्छेदः नन्वेवं कारकाधिकारपाठासंगतिरत आह तद्द्वारेति । सिद्धान्ताभंगमप्याह का-

कचैत्रकर्तृकं शयनमित्यादिरीत्या बोधः । तद्द्वारकमेवास्य क्रियान्वयित्वं कारकाणां भावनान्वयव्युत्पत्तिरप्येतच्छास्त्रबलाद्दिदृशपरम्परान्वयविषयापि। अत एवाक्षशौण्ड इत्यादौ समासः। अतएव भाष्ये तत्रासामर्थ्यशङ्का न कृता । एवंचावान्तर्भूतक्रियाद्वारा सामर्थ्यमिति कैयटादयश्चिन्त्या एव। अक्षशौण्डो अक्षप्रवीण इत्यादौ दध्योदनादाविव क्रियान्तर्भावेण बोधस्यानुभवात्। अक्षविषयप्रावीण्यवानित्येव प्रतीतेः। ध्वनितं चेदं हरिग्रन्थेऽपीत्युक्तमित्याहुः ।

मूले वृक्षः कपिसंयोगयस्तीत्यादावव्याप्यवृत्तिधर्मवत्कर्तृकक्रियासमभिव्याहारे मूलाधिकरणककपिसंयोगविशिष्टवृक्षकर्तृका सत्ता इति बोधेऽन्यत्रावयवे तद्विशिष्टवृक्षाभावप्रतीतेः। कपिसंयोगे तदवच्छेद्यत्वं फलतीति बोद्ध्यम् ।

शिरसि वेदनेत्यादावयवच्छेदकतासंबन्धस्याप्याधारतानियामकत्वान्न दोषः ग्रामं प्रविशतीत्यादौ कर्म-

---

रेति। अनतिप्रसंगायाह एतादिति। अत्राभीष्टसिद्धिमाहातएवेति। तस्य कर्त्रादावन्वयादेव। तत्राक्षशौण्ड इत्यादौ। ध्वनितं असाक्षादित्यनेन उक्तं हेलाराजेन।

यत्तु नैयायिकाः मूल इत्यादौ अवच्छेद्यताविशेषोप्याधारसप्तम्यर्थः चकारेण सप्तमी वेति। तन्नेति ध्वनयन्नाह मूले इति सत्तायाः स्वकर्तृकपिसंयोगिवृक्षद्वारा मूलवृत्तित्वादाधारत्वमित्याह मूलाधीति। तादिति कपिसंयोगेत्यर्थः। अश्रूयमाणत्वे क्रियाया अध्याहारादिकं प्रागुक्तमेव बोध्यम्।

नन्वेवमपि शिरसि वेदनेत्यादौसंयोगसमवायादिरूपसंबंधस्याधारतानियामकस्याभावात्कथं सप्तमीत्यत आह शिरसीतिआदिना

णो ग्रामस्य न कदाप्यधिकरणत्वम्। परया कर्मसंज्ञया बाधात्। कर्मद्वारा क्रियाश्रयत्वविवक्षायाः संयोगरूपफलाश्रयत्वं विनाऽसंभवात्। एवं ग्रामं गच्छतीत्यादावपि। इदं चाकडारसूत्रे हृद्द्युभ्यांचेत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम्।

अधीती व्याकरणे अत्र कर्म सप्तम्यर्थः क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानमिति वार्तिकात्। अत्रापि कृतपूर्वीवत् भावक्तान्तात् अधीतशब्दादिष्टादिभ्यश्चेति इनिः। व्याकरणकर्मकाध्ययनकर्तेति बोधः।

चर्मणि द्वीपिनमित्यादौ फलं सप्तम्यर्थः। चर्मणः

वीणायां शब्दः कर्णे शब्द इत्यादि। अतिप्रसंगं निराचष्टे ग्रामामिति। ननु तत्र तत्त्वमेव विवक्षितं न तत्त्वमिति कथं बाधोत आह कर्तृद्वारेति। इदंचेति तत्रत्याद्ये अधिकरणसंज्ञा कर्मसंज्ञा बाध्यते गेहं प्रविशतीत्युक्तं। द्वितीये हृदिस्पृगित्यादौ हृद्द्युभ्यांचेति ज्ञापकात्सप्तमी साधिता। यदा तु संयोगसमानाधिकरणो व्यापारो गम्यर्थस्तदा कर्मत्वाप्राप्त्या भवत्येव सप्तमी ग्रामे गच्छतीति। एतदभिप्रायेणैव क्व गतः क्व गच्छतीत्यादयः प्रयोगाः। हृदिस्पृगिति तु हृदयवृत्तिसंयोगोद्देश्यकस्पर्शकर्त्री तीष्टामिति दिक्।

क्तस्येनिति इनो विषयस्येन्प्रकृतेः क्तांतस्येत्यर्थः तेन कृतपूर्वी कटमित्यत्र नाअत्र न। कर्मणि क्तः अनभिहितत्वेन सप्तम्यनापत्तेः किंतु भावे तदुपपत्तिमाहात्रापीति। इनिः कर्त्तरि श्राद्धमित्यतोऽनेनेत्यस्यानुवृत्तेः। अधीतवान् व्याकरणमित्यादाविव गुणभूतक्रियायामपि कारकान्वयः अत्र कर्मशब्देन कालादिभिन्नमेव व्याख्यानात् तेन मासमधीती व्याकरणे इत्यत्र नेतिकैयटः।

निमित्तवाचकात्सप्तमी भवति तस्य निमित्तस्य प्रत्यासत्त्यास्वान्वयिक्रिया कर्मणा योगे इत्यर्थकस्य निमित्तात्कर्मयोगेइत्यस्य विषयमाह चर्मणीति। निमित्तं च तत्र क्रियाफलमित्याह फलमिति

फलत्वं च हननक्रियायास्तल्लाभादिविषयकेच्छाधीनत्वादिति बोध्यम्।

ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गतः, गोषु दुह्यमानासु गतः इत्यत्र यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रेण सप्तमी। यस्य भावेन क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमीति तदर्थः। गोपददुह्यमानादिपदयोरुभयोरपि तद्वाचकत्वादुभाभ्यामपि सप्तमी। निर्ज्ञातदेशकालक्रिया अनिर्ज्ञातदेशकालक्रियायाः संबन्धिदेशकालपरिच्छेदकत्वेन लक्षणमितिबोध्यम्।

एतेन भूयोदर्शनाश्रयत्वात् ज्ञाप्यज्ञापकभावस्योदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यात्। नत्वत्र कदाचिद्धि गोषु दुह्यमानास्वसौ गत इत्यपास्तम्। तत्र काचित्क्रिया स्वाधारकालेनान्यां परिच्छिनत्ति यथा गोषु दुह्यमानास्वित्यादौ काचित्तु स्वाधारकालाव्यव-

---

ननु हननफलत्वं प्राणवियोगेन चर्मादावत आह चर्मणीति कर्मसम्बन्धश्च स्वरूपसन्नेव निमित्तं न सप्तम्यर्थ इति बोध्यम्।

कर्त्तर्याह ब्राह्मणेष्विति। कर्मण्याह गोष्विति। भावः क्रियेत्याह-क्रिययेति। अर्थादाह क्रियान्तरमिति। ततः ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकात् तत्फलमाह गोपदेति। तदाश्रयः कर्त्ता कर्मचेति भावः। एतेन नीलं घटमित्यादिवद्विशेषणानां विशेष्यसमानतन्त्रत्वाद्दुह्यमानादिपदेभ्योऽपि विभक्तिरिति नैयायिकोक्तमपास्तं।

ननु ज्ञापकभावो भूयो दर्शनाश्रयो दृष्टो यथाग्निधूमयोर्नैवं प्रकृतेइति कथमिदमुदाहरणमत आह निर्ज्ञातेति। तथाच देशादिपरिछिन्नत्वेन ज्ञापकत्वमेवात्र लक्षणत्वमितिभावः। एतेन तथा लक्षणत्वस्याश्रयणेन। निषेधे हेतुमाह कदेति। हि यतः। विशेषमाह -त्रेति ज्ञापकक्रियाणां मध्ये इत्यर्थः। ननु प्रसिद्धज्ञापकत्वत्यागः कुतोऽतआ

हितपूर्वकालेन यथा गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ । काचित्स्वाधारकालानन्तरकालेन यथा गोषु दुग्धास्वित्यादौ ।

ज्ञापकत्वंच तत्तच्छब्दबोध्यत्वेन विवक्षितमेवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं नतु तस्य मानान्तरेण नियमतो ग्रहणापेक्षेति नेदं भूयोदर्शनाश्रयं । देशोदाहरणं सति गुणे द्रव्यत्वमस्ति इत्यादि । ज्ञाप्यज्ञापकभावः सप्तम्यर्थः । अस्यच क्रियायामेवान्वयं साधुत्वम्, उक्तसूत्रात्

अत्राधीयानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां च गवां शब्दतः प्रतीयमानं लक्षकत्वं विशेषणी भूताध्ययनादिक्रियाकालद्वारकं विश्राम्यति । अधीयानब्राह्मणज्ञापक(१) गमनाश्रयो दुह्यमानगोज्ञापकगमनाश्रय इति क्रमेण बोधः । गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ भवि-

ह ज्ञापकत्वंचेति । कारकविभक्तीनां विवक्षामूलकत्वादिति भावः । मानांतरेणेति भूयोदर्शनादिरूपेणत्यर्थः

तत्सत्वेपीष्टापत्तेराह नियमत इति । अनेन तदुदाहरणस्यापि संग्रहः तत एवाह नेदमिति प्रकृतसूत्रीय ज्ञापकत्वमित्यर्थः । ज्ञाप्येति तत्र प्रकृत्यर्थस्य स्ववृत्तिसमभिव्याहृतपदस्यक्रियाद्वारकसबन्धेनान्वयः । अत एवास्य क्रियायामेवान्वयः । भावलक्षणमित्युक्तितः क्रियाद्वारकसंबंधेन यन्निष्ठलक्षकतानिरूपितं लक्ष्यत्वं क्रियांतरानिष्ठं ततः सप्तमीति लब्धसूत्रार्थानुरोधात् इति भाव स्तदभिप्रेत्याहास्यचेत्यादिज्ञापकत्वस्येत्यर्थः । अत एवं सति । एतेन यद्विशेषणकृदंतार्थविशेषणभूतक्रियया क्रियांतरस्य लक्षणं व्यावर्तनं तद्वाचकपदात्सप्तमीतिसूत्रार्थः समानकालीनत्वादिकमात्रं सप्तम्यर्थः । तत्र दुह्याद्युपस्थितदोहनादेर्निरूपकत्वेनान्वयाद्दोहनसमानकालीनत्वादिकं गमनादौ लभ्यत इति न युक्तं दुह्याद्युपस्थितक्रियायाः कृदर्थविशेषणतयोपस्थितायाः

(१) अधीयाना ब्राह्मणा ज्ञापका यस्य गमनस्य तदाश्रय इत्याद्यर्थः ।

ष्यद्दोहनादेरपि बुद्ध्युपारूढस्य स्वपूर्वकालादिद्वारकं ज्ञापकत्वं बोध्यम् ।

इदं सूत्रं यत्र मानान्तरासिद्धस्यार्थस्य कालविशेषसंबन्धादिप्रतिपादनाय प्रयोगः तत्रैव प्रवर्तते तथैव सूत्रभाष्यस्वरसात् ।

विवाहे नान्दीमुखं कुर्यादित्यत्र विवाहपदेन तत्प्राक्कालो लक्ष्यते । अधिकरणे सप्तमी । राहूपरागे स्नायादित्यादौ राहूपरागपदेन तदाश्रयः काल उच्यते । गवां दोहे आगत इत्यत्राप्येवमेव । अवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्यौत्सर्गिकत्वाद्राहूपरागकालावच्छेदेन स्नानविधाने तस्य निमित्तत्वं फलति । एवमेवाङ्गादिदेशगमनस्य पुनः संस्कारनिमित्तता ।

समानत्वादिविशेष्यत्वासंभवात् प्रकृत्यर्थगवादिनाऽनन्वितार्थस्य सप्तम्या बोधनासंभवाच्च किंतु समभिव्याहृतदोहनादिक्रियैव सप्तम्यर्थः । तस्याश्च समानकालीनत्वादिकं क्रियांतरसंबंध इति नैयायिकोक्तमपास्तं तथा बोधाननुभवात् सूत्रस्वरसाविरोधाच्च ।

ननु भविष्यद्दोहनादेरसत्वात्कथं ज्ञापकत्वमत आह गोष्विति । अतएव जले पीते तृषा शाम्यतीत्यादावतीतार्थकृत्समभिव्याहारे कार्यकारणभावबोधो मानसः । एतेन तत्र सोपि संबन्धतया भासत इति तदुक्तमपास्तं ।

परमतं खण्डयितुं विशेषमाहेदं सूत्रमिति सिद्धस्य ज्ञातस्वरूपस्य । नन्वेवं क्वचित्सप्तमी न स्यादत आह विवाहे इति । एतेन करिष्यमाणे इत्यध्याहार इत्यपास्तं बहुव्रीहिणा शक्तिसंभवादाहोच्यते इति सप्तमी सैव । एवमेव लक्षणश्चाधिकरणसप्तम्येव । एतेन नचैवं गवां दोह इत्यादौ दोहशब्दात्सप्तम्यनापत्तिर्गोशब्दाच्च तदापत्तिरिति वाच्यं सतीत्यध्याहारेण दोहकर्तृकसत्ताया लक्षणत्वेनाक्षतेरित्यपास्तं नह्येवं मध्यमे तस्य तत्र सप्तम्यभावेन तदनुपपत्तिः स्पष्टैव । तथाचोक्तं

सिंधुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यंतवासिनः
अंगवंगकलिंगाद्यान् गत्वा संस्कारमर्हति । इति ।

यत्तु राहूपरागपदं तत्काललक्षकं सतीत्यध्याहारस्य चभावेनेति सप्तमी । राहूपरागादेर्निमित्तत्वं तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपदिश्यत इति न्यायेन फलतीति ।

तन्न प्रवर्तनारूपविधिविषयत्वं क्रियाया एव न द्रव्यादेरिति दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्नः कथं विधेयत्वमित्याशङ्क्यानेन न्यायेन विधेयत्वमुक्तं न्यायविद्भिः । सिद्धं साध्यायोपदिश्यते इत्यस्याज्ञातं ज्ञाप्यते इत्यर्थश्च व्याख्यातः । एवंच तेन न्यायेन द्रव्यस्याज्ञातज्ञाप्यत्वरूपं विधेयत्वं स्वक्रियोपरागेण च प्रवर्तनाविषयत्वमुक्तमिति प्रकृते तन्न्यायविषयाभावात् । स्नानस्य मानान्तरप्राप्तेरेतत्सूत्राप्राप्तेश्च । राहूपरागस्य निर्ज्ञातकालत्वाभावाच्च ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।

इत्यत्र परं हिरण्यगर्भादि अवरं यस्य तत्र ब्रह्मणि दृष्टे तद्विषये दर्शने दर्शनोत्तरकाले कर्मादिक्षय-

---

परमतं खंडयति यत्त्विति निषेधे हेतुमाह प्रवर्तनेत्यादिना विषयाभावादित्यंतेन । इदमंत्यदूषणं परीत्यैवेत्याहन्यायेनेति जैमिन्यादिभिरित्यर्थः । शंकितं तु न साक्षादित्याह स्वेति। विषयेति विषयत्वेत्यर्थः । ननु तैस्तथोक्तत्वेऽपि संभवादयमपिन्यायार्थोऽत्र आह स्नानस्येति । आद्ये दोषोऽयमेकः । स्वरीत्यादोषांतर माह राहूपेति

एवमन्यत्रापि सतीत्यध्याहारेण सप्तमीति सूचयन्नाह भिद्यते इति। परावरे इति विषयसप्तमी दृष्टे इत्यत्र भावे निष्ठा । लक्षणोक्तकाले सप्तमी प्राग्वदित्याह तद्विषये इत्यादि। अवांतरभेदेनोपादानेपि सर्वत्र क्षयस्यैव विवक्षितत्त्वात् व्युत्क्रमेणाह कर्मादिक्षय इति । कर्मण्यसंभ-

इत्यर्थः । क्षीयन्ते इत्यादौ कर्मकर्तरि रूपं कर्मस्थ क्रियारूपस्य शरीरादिगतावयवापचयरूपक्षयादेः कर्मस्वारोपात् हृदयग्रन्थिशब्देनाविद्यारागभयद्वेषशोकवासनाः ।

यद्वा दर्शने(१)इति चर्मणि द्वीपिनमिति वत्सप्तमी तेन तद्दर्शनार्थं तदपरोक्षार्थं तत्परोक्षज्ञानादविद्यादीनां शिथिलीभावो भिद्यते इत्यादिनोच्यते । व्याख्याद्वयमपि शांकरभाष्यादिषु स्पष्टम् ।

रुदति रुदतो वा प्राव्राजीदित्यत्र ज्ञाप्यज्ञापकभावः षष्ठीसप्तम्योरर्थः । धातोश्चानादराविशिष्टं प्रव्रजनमर्थः । अत्र षष्ठ्यादि तात्पर्यग्राहकं अनादरश्च प्रत्यासत्त्या पुत्रादिविषयक एव । वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यस्वोत्तरकालिकत्वा-

वादाह क्षीयंत इति। मुख्यासंभवाह हृदयेति। स्वसिद्धान्तेनाहाविद्येति । तत्र निमित्तं फलमित्याह तेनेति । तेन सप्तमीकरणेनेत्यर्थः । अस्यैव व्याख्या तदर्थेति अर्थाद्योग्यतया आह परोक्षेति। परस्परविरोधमपि सूचयन्नुक्तार्थ द्वयं समूलयति व्याख्येति । आदिना भामतीकल्पतर्वादि द्युभ्वाद्यायतनाधिकरणे इति शेषः । 'तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशा'विति सूत्रे इयं श्रुतिर्ज्ञानिनः कर्मक्षये प्रमाणत्वेन भाष्ये उपन्यस्तेति बोध्यं ।

षष्ठीचानादर इत्यस्य विषयमाह रुदतीति। सूत्रेऽनादरे इति विषयसप्तमी। पूर्वसूत्रमनुवर्तते। तस्मिन्गम्ये यस्य क्रियया क्रियांतरं लक्ष्यते ततः षष्ठीसप्तम्यावित्यर्थः । इत्यत्रइत्यत्रापि। अत्र लक्षणायां। तत्रेति पाठां तरं। अनादरस्य प्रव्रजनाविषयत्वादाह सामेति पुत्रेषणादित्यागस्य तत्रहेतुत्वादाह स्वोत्तरेति स्वमनादरः। एवं च तत्का-

(१) पद्यस्थ 'दृष्टे' इतिपदाभिप्रायेण दर्शने इति पदं बोध्यम् ।

भ्याम् । एवंच रोदनकर्तृपुत्रादिज्ञाप्यमनादरविशिष्टं प्रव्रजनमिति बोधः ।

नराणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः इत्यादौ यतश्च निर्धारणमिति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्यौ । यतः स्वेतरेभ्यः स्वघटितसमुदायघटकेभ्यो व्यावृत्तेन धर्मेण समुदायादेकदेशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टस्य पृथक्करणरूपं निर्द्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः इति तदर्थः । पृथक्करणं च व्यावृत्तधर्मप्रकारकज्ञानाविषयीकरणं अस्तिच नराणां विप्रः श्रेष्ठ इत्यादौ विप्रत्वादि विशिष्टस्य विप्रघटितनरसमुदायघटकविप्रेतरव्यावृत्तश्रेष्ठत्ववत्तया प्रतीतिः । एवंच निर्धारकधर्मनिर्धारणावध्योर्व्यावृत्तत्वाख्यः संबन्धो निर्धारणविभक्तेरर्थः ।

नरादिपदं च सामान्यरूपेण विप्रतदितरनरादि घटितसमुदायोपस्थापकं तद्व्यावृत्तश्रेष्ठत्ववानिति क-

---

लिकप्रव्रजनेनेति भावः । तत्रादौ वृत्तिकृन्मतमाह यत इत्यादि केचिदित्यंतेन ।

यत इत्यस्यार्थः समुदायादिति । स्वघटितसमुदायादित्यर्थः । पृथक्करणेऽन्वयोऽस्या व्यावृत्तेति स्वेतरेत्यादेः । एवंच स्वेतरयद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तधर्मवत्वं जात्यादिविशिष्टस्य प्रतिपाद्यं तद्धर्मावच्छिन्नवाचकात् षष्ठी सप्तम्याविति फलितं निर्धारकधर्मः श्रेष्ठत्वादिः । यत्तु नरादिपदस्य विप्रेतरनरादौ लक्षणा । सामान्यरूपेणापि विशेषभाने तत्स्वीकारादिति तन्नेति ध्वनयन्नाह नरादीनि । सच संबन्धो भेदान्वयिविधेयसमभिव्याहारस्थले विधेयतावच्छेदकेन बुध्यते तदाह तद्व्यावृत्तश्रेष्ठत्वेति भेदान्वयि तत्स्थलं च विधेयेनैव व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तदाह नराणामिति क्षत्रियेतरेति क्षात्रत्वतदितरेत्यर्थः ।

सिद्धांतमतेनाह वृत्तशौर्यमिति । विशेषमाह द्रूतेति क्षत्रियेतद्भिन्नेय इति पाठः । बह्विति एकवचनान्यवचनमेवेत्यर्थः । अतएव ज-

मेण बोधः। नराणां क्षत्रियः शौर्यमित्यत्र क्षत्रियेतरनरघटितसमुदायव्यावृत्त क्षत्रियवृत्ति शौर्यमिति बोधः। उद्भूतावयवभेदविवक्षया तद्विषये बहुवचनमेव साधु। स्पष्टं चेदं कारके इति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि निर्धारणे कारकोऽस्त्विति ब्रूयादित्युक्तम्। मिद्चोऽन्त्यादित्यादिस्तु सौत्रः प्रयोगः। द्वन्द्वः सामासिकस्य चेत्यत्र समूहेऽर्थेऽवित्तीति ठक्। समाससमूहस्य मध्येऽहं द्वन्द्व इत्यर्थ इति केचित्।

परे तु अत्र न सूत्रस्वारस्यं न निर्धारणे इति सूत्रेण निर्धारणस्य विभक्त्यर्थघटकत्वबोधनात्। तस्माद्यतश्च सजातीयघटितसमुदायादेकदेशस्य जात्यादिभिः पृथक्करणरूपं निर्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ इत्यर्थः सूत्रस्य। निर्धार्यमाणनिर्धारणावध्योः परस्परमन्वयः। निर्धारणावधिस्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तकरणकनिर्धारणविषयविषयिभावरूपोऽवयवावयविभावरूपश्च सम्बन्धो विभक्त्यर्थः नृसमुदायावधिकद्विजेतरनृव्यावृत्तश्रेष्ठत्वकरणकनिर्धारण विषयो नृसमुदायावयवो

लपृथिव्योरिति वक्ष्यमाणविरोधो न। एवेन तिरोहितावयवभेदविवक्षयैकवचननिरासः। तदेवाह स्पष्टमिति निर्धारणे तत्र सप्तम्यां तदाशयमाह मिदिति। एवं सति गीतावाक्यगतिमाह द्वन्द्व इति तथा च मध्ययोगे इयं षष्ठी नेयमिति न दोष इति भावः। केचित् वृत्तिकृतः।

अत्रारुचिं प्रकटयन् सिद्धांतमाह परेत्विति। अत्र उक्तार्थे सूत्रं च न प्रकृतमित्याह ननिर्धेति। अन्यस्यापि सत्वादाह घटकत्वेति स्वेति स्वं विप्रादि च सजातीयं चक्षत्रियादि तदघटितेत्यर्थः। साजात्यं च सामान्यरूपेण।

द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः। संसर्गघटककरणं च श्रेष्ठत्वरूपमेव प्रत्यासत्तेः। नृणां मध्ये द्विजः श्रेष्ठ इत्यादौ तु मध्ययोगे षष्ठी। न इयम्। नृषु मध्ये इत्यसाध्वेव। नृसमुदायमध्यवर्ती द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः। श्रेष्ठत्वादौ द्विजेतरनराद्यवृत्तित्व बोधस्तु मानसो देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीतिवत्। गोमण्डले वर्तमाना या कृष्णा गौः सा बहुक्षीरेत्याधारसप्तमीघटितवाक्येऽप्युक्तन्यायेन तथा प्रतीतिः

ननु जलपृथिव्योर्जलं स्नेहवदित्यादौ जलभिन्नयोर्जलपृथिव्योरप्रसिद्धेर्जलपृथिव्युभयव्यावृत्तत्वस्य स्नेहे बाधेन च निर्धारणासंभव इति चेन्न। तत्रा-

---

अस्य सूत्रस्य प्रकृतपूर्वतो भेदमाह निर्धार्यमाणेति विप्रादीत्यर्थः। निर्धारणावधित्वं समुदायान्वयि। स्वेतरेति पूर्ववत् घटकश्चार्थात्स्वेतर एव। करणेति इदमेव पृथक्करणं तद्रूपं यन्निर्धारणं तद्विषयेत्यर्थः। निर्धारणावधीत्यनेन पृथक्करणे स्वघटितसमुदायावधिकत्वं लब्धं तदाह नृसमुदेति। ननु बोधे संसर्गमध्ये कथं श्रेष्ठत्वस्य तदनुक्तस्योक्तिरत आह संसर्गेति श्रेष्ठत्वरूपमेव तदादिरूपमेव क्वचित्तथैव पाठः। विशेषं प्रागुक्तोपपत्तये आह नृणामिति। एतेनास्य तदर्थत्वमबुधोच्यमानमपास्तं। मध्ये इत्यनव्ययमित्याह मध्येति।
एवं रीत्या संभावितप्राचोक्तं खंडयति। तद्योगे षष्ठ्या एवौचित्यादिति भावः। अत एव तद्बोधमाह नृसमुदायेति तत्राप्युक्तसमानार्थकत्वमार्थिकं नतु शाब्दमित्याह श्रेष्ठत्वादाविति। तत्र बीजं ध्वनयन्नाह देवेति एतस्यान्यत्राप्यावश्यकत्वमित्याह गोमंडले इति। तथेति बहुक्षीरत्वादौ कृष्णेतरगव्याद्यवृत्तित्वबोध इत्यर्थः। समूहो नातिरिक्तः। द्वन्द्वे च तत्र वर्त्तिपदार्थस्य प्राधान्यमिति प्राचीनमताशयेनाह नन्विति। तस्यातिरिक्तत्वमिति समाधत्ते तत्रापीति तदितिसमूहेत्यर्थः।

पि समूहे जलभेदस्य तद्व्यावृत्तत्वस्य स्नेहे चाबाधात्। समूहावयवयोश्च भेदाभेदाविति न पञ्चमीविभक्त इत्यस्यात्र प्रवृत्तिः। इतरेतरद्वन्द्वेऽपि समूह एव विशेष्य इत्यग्रे वक्ष्यते।

एतेन सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणांच पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यादिभाष्यप्रयोगो व्याख्यातः। तत्समूहे पाटलिपुत्रभेदसत्त्वेन वस्तुतोऽवयवाभेदस्यच तत्र सत्त्वेन पञ्चम्यप्राप्तेः समुदायोऽवयवेभ्यो भिन्नाभिन्न इति(१)सिद्धान्तात्। निर्धारणावधिनिर्धार्यमाणनिर्धारणहेतूनां संनिधाने एव निर्धारणप्रतीतिरिति तत्रैव निर्धारणविभक्तिः। समासनिषेधश्च। तेन पुरुषाणामुत्तम इत्यादौ शेषे षष्ठीति पुरुषोत्तम इत्यादौ समासो भवत्येवेति द्विवचनाविभज्योपपदेति सूत्रे कैयट इत्याहुः।

माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यत्र निर्धार्यमाणनिर्धारणावध्यो भेदस्यैव सत्त्वेन पञ्चमी विभ

नन्वेवमपि समूहभेदस्य जले सत्वेन पंचमीविभक्त इति पंचम्यापत्तिरेवातआह समूहेति। ननु समाहारे तस्य तत्त्वेपि नेतरेतरद्वन्द्व इति तद्दोषतादवस्थ्यमेवात आहेतरेतरइति। अपिना तत्समुच्चयः। अग्रे द्वन्द्वप्रकरणे। चार्थे इतिसूत्रबलादितः। एतेनेत्यस्यार्थमाह तदिति उभयेत्यर्थः। उक्तमेव दार्ढ्यायाह समुदाय इति। वाक्ये चकारस्य द्योतकत्वे तदर्थसाहित्यस्य विशेषणत्वेपि उभयपर्याप्तसाहित्यावच्छिन्न पाटलिपुत्रभेदस्य सत्वेन साहित्याश्रयाभेदस्य च तत्र सत्वेन षष्ठ्येवेति भावः।

अत्र सिद्धांततत्त्वमाहनिर्धारणावधीति। तेन तदभावेनैतदप्रवृत्तिरूपहेतुना। कैयट इति सूचितारुचिबीजं तु उत्तमः पुरुष इति गी-

---

(१) समुदायोऽवयवाभिन्न इति सिद्धान्तात्। इति पाठान्तरम्।

क्ते इत्यनेन पञ्चमी । अत्र निर्धारणावधिघ्यावृत्तकरणकनिर्धारणविषयविषयिभावरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः। पाटलिपुत्रकावधिकनिष्ठाव्यावृत्ताढ्यतरत्व करणकनिर्धारणविषया माथुरा आढ्यतरा इति बोधः ।

भाष्य कृतस्तु माथुरपाटलिपुत्रकयो राढ्यत्वेन साम्यं ज्ञातवान् एतत्प्रयुङ्क्ते तत्र बुद्धिकृतभेदरूपाविश्लेषसत्त्वेन विभक्ता इत्यध्याहारेण अपादाने एव पञ्चमी । विभक्तं भेदः । पाटलिपुत्रकावधिकभेदवन्तो माथुरा आढ्यतरा इति बोधः । भेदप्रयोजकं चाढ्यतरत्वमेवोपस्थितेः । गवां कृष्णेत्यादौ तु संपन्नक्षीरत्वे ज्ञातेऽपि गोत्ववत्ताबुध्यनिवृत्तेर्न विश्लेषप्रतीतिः । अत्र नामार्थान्वयविवक्षया षष्ठी तु न भवति अनभिधानात् । एवमपादानत्वाविवक्षाया म-

तोक्तेस्तत्र कर्मधारय एवेति तत्त्वमिति । निर्धारणे सर्वत्र यथाकथंचिद्भेदस्य सत्वेन विभक्तग्रहणसामर्थ्याद्यत्र भेद एव नतु केनाप्युपात्तरूपेणाभेदस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरित्याह भेदस्यैवेति । ननु भेदो न सूत्रारूढोऽतआह विभक्तं भेद इति भावे निष्ठा । पूर्वत्रानुवृत्या निर्धार्यमाणस्य निर्धारणावधेर्भेदेन यतो निर्धारणं ततः पंचमीत्यर्थस्तदाभि प्रेत्याहात्रेति प्रागुक्तसिद्धांत मतेनाह निर्धारणेति विषयभावेति विषयत्वरूप एवेत्यर्थः । एवेन प्रागुक्तद्वितीयनिरासः प्रागुक्तरीत्यैवाह पाटलीति । एवं सूत्र मतमुक्त्वा प्रत्याख्यानप्रकारमाह भाष्येति । ज्ञातवान् त्वेतादितिपाठः । कृतभेदेति तत्कृतसंबंधाभावरूपभेदरूपेत्यर्थः सत्वेति प्रतीत्यर्थे । परमतेनाह विभक्ता इति । एवेन प्रकृतार्थनिरासः । प्राग्वदाहभेदेति तत्प्रतीतौ हि एकजातीयत्वप्रतीतिर्न जायते एकजातीय धर्माश्रयत्वमेव भेदप्रतियोगिसंबंध इति भावः ।

इदमेव ध्वनयन्पूर्वसूत्रोदाहरणे प्रत्याख्यानप्रकारातिप्रसंगं निराचष्टे गवामिति । अत्र एत त्सूत्रोदाहरणविषये क्रियान्वयं विनेति शेषः= एवमित्यस्य नामार्थान्वयविवक्षेत्यर्थः । तत एवानभिधानादेव । अत्र

पि षष्ठी न । तत एव अत्रा पक्षे आढ्यतरत्वे पाटलिपुत्र-
कर्तव्यावृत्तत्वमार्थमित्याहुः ।

मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् ।

मूले श्रवणे वा । अत्र मूलश्रवणशब्दौ तत्तन्नक्षत्रयु
क्तकालबोधकौ । आधाराधेयभावःसंबन्धो विभक्त्यर्थः
मूलनक्षत्रयुक्तकालाधारकं देवीकर्मकमावाहनमित्या-
दिक्रमेण बोधः ।

अद्य भुक्त्वायं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता ।
अत्र विभक्त्यर्थः स्वानन्तरकालवृत्तित्वं । एतद्दि-
वसाधिकरणकभोजनो त्तरकालिकमेतद्दिवसानंतर-
द्व्यहानन्तरकालवृत्तिभोजनाश्रय इत्यर्थः । द्व्यहे एतद्दि-
वसानन्तरत्वं समाभिव्याहारबललभ्यम् । इहस्थोऽयं
क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । अत्र स्वानन्तरदेशवृ-
त्तित्वं विभक्त्यर्थः । एतद्देशाधिकरणकास्थित्याश्रयकर्तृक-
मेतद्देशानन्तरक्रोशानन्तरस्थितलक्ष्यकर्मकव्यधनमिति-
बोधः ।

इति सप्तमी समाप्ता ॥

पक्षे प्रत्याख्यानपक्षे । अन्यथा फलभेदापत्तेः ।

नक्षत्रे च लुपीत्यस्य विषयमाह मूलेनेति । नक्षत्रेण युक्तः का-
ल इत्यणो लुबविशेषे इति लुबित्याहात्रेति । विभक्त्यर्थः एवमग्रेपि
तदाह मूलेति

सप्तमीपंचम्यौ कारकमध्ये इत्यस्य विषयमाहाद्येति । क्रियाभे-
दभिन्नकर्तृत्वादिशक्तिरूपकारकद्वयमध्यवर्त्तित्वं वस्तुसन्निमित्तामि-
त्याहात्रेति. लभ्यमिति । एव मग्रेपि । कालस्योदाहरणमुक्त्वाऽध्वन
आहेहस्थ इति । कालाध्वनोरित्यनुवृत्तस्य पंचम्या विपरिणाम इति
भावः । इतिसप्तमी ॥

एषां सुपां एकवचनत्वादिना तत्तद्रूपेण वा एकत्वद्वित्वबहुत्वव्याप्यरूप संख्याप्यर्थः। द्व्येकयो र्द्विवचनैकवचने, बहुषु बहुवचन मिति शास्त्रात् 'तत्र संख्या प्रकृत्यर्थगता बुध्यते । संपन्नो व्रीहिरित्यादौ व्रीहित्वादिगतसंख्याया व्रीहिष्वारोपेणैकवचन प्रयोगः । प्रकृत्यर्थतावच्छेदके संख्यान्वय इति तु न युक्तं कलृप्तस्य

संगतिंसूचयन्नाहैषामिति । तेन रूपेण बोधस्याननुभवाच्छास्त्रतोऽप्राप्तेश्चाह तत्तदिति । बहुत्वसामान्यस्य क्वाप्यप्रतीतेराह बहुत्वेति त्रित्वादीत्यर्थः । व्याप्यरूपेति पाठः । व्याप्येत्यपपाठः । तत्र संख्यायास्तदर्थत्वे सति तथैवानुभव इत्याह बुध्यते इति । विभक्त्यर्थविषयकबोधे प्रायेण प्रकृतिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् ।

यत्तु समानपदोपात्तत्वस्य प्रत्ययार्थ एवान्वय इति तत्र कार्यकारणभावान्तरकल्पने गौरवात् आख्यातोपात्तसंख्याया अपि प्रकृत्यर्थ एवान्वय इति भाष्यसंमतिपूर्वं प्रागुपपादितं । नन्विदं व्यभिचरितमत आह संपन्न इति । एतेनव्रीहित्वमेव तत्रप्रधानामिदमेवाभिप्रेत्य जात्यभिप्रायेणैकवचनमिति प्राचामुद्घोष इति । तत्रैव तदन्वय इति स्वाश्रयाश्रयत्वरूपपरंपरासंबंधेन प्रकृत्यर्थे एवान्वय इति वेत्यपास्तं । भावप्रत्ययं विना विशेष्यतया धर्मबोधेऽसाधुत्वात् तथाननुभवाच्च । अत एव स्त्रियामिति सूत्रभाष्यसंगतिरित्युक्तं वक्ष्यते च ।

परादिमतं खंडयति प्रकृत्यर्थेति । अतएवैवमेवान्यत्रापीत्याह वेदा इति । वतामेव प्रमाणानां । एकेति सर्वेषां वेदानामिति भावः । अत्र भाष्यादिसंमतिं वक्तुमन्यत्राप्याहैवमेवेति उक्तं सर्वमित्यर्थः तदेवाहतदुक्तमिति । तदुभयाशयमाह तत्रेति भाष्ये इत्यर्थः । नापत्तेरिति गवांधनमित्यर्थस्यापत्तेश्च । नापि प्रत्ययोपात्तसंख्यान्वयित्वं तत उक्तयुक्तेः तस्य प्राधान्यपदार्थत्वेन लोके प्रसिद्ध्यभावाच्च तदभिप्रेत्याह तस्मादिति । तस्येति अत एव धनमेकमिति कैयटेनोक्तम् ।

प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वस्य त्यागे माना-भावात्। वेदाः प्रमाणमित्यादौ प्रमाणपदेन प्रमाण-त्वगतसंख्यारोपवतामेव प्रतीतिस्तत्फलं एकजाती-यप्रमाणत्वोपपादनम्।

एवमेव गावो धनमित्यादावपि। तदुक्तं पंक्तिर्विं-शतीति सूत्रे भाष्ये गावो धनमित्यादौ प्रीतिहेतुर्ध-नमेको गुणः सच प्राधान्येन विवक्षितोऽतो द्रव्याणां बहुत्वेपि न धनशब्दाद्बहुवचनमिति। समुदायस्य प्री-तिहेतुत्वाद्धनत्वं, नत्वेकैकस्य गोपिण्डस्येति धनमेकं गो-भिर्विशेष्यते इति कैयटः। तत्र गुणस्य प्राधान्यं ना-म न विशेष्यता सामानाधिकरण्यानापत्तेः तस्मा-द्यथा लोके यो यस्य धनादिना धनादिफलं लभते त-स्य तदपेक्षया गुणत्वं, धनिकस्य प्राधान्यं, तथा धन-त्वादिगतसंख्यया तदाश्रयस्यैकत्वादि व्यवहारात्तस्य प्राधान्यं, आश्रितसंख्याविशेषगोपिण्डानां विशे-षणत्वे एव समुदाये एकजातीयप्रीतिहेतुत्वावगम इ-ति तत्र नैकवचनं आरोपितैकत्वेन बहुत्वस्य विरो-धाभावात। विरुद्धविभक्तिराहित्येनाभेदान्वयोपप-

---

नन्वेवमपि तद्विशेषणीभूतत्वाद्गाव इत्यत्रैकवचनापत्तिरतआहा-श्रितेति। तत्र गाव इत्यत्र। अतएव नहिगौर्धनमित्युक्ते तथाप्रतीति-रिति कैयटेनोक्तं। नन्वेवं विरुद्धविभक्त्यवरुद्धत्वात्कथमभेदान्वयोऽ-तआहारोपीति। विवक्षितं इति भाष्यस्वारस्यादाह कदाचिदिति। भाष्यस्याशयान्तरमाह बहुति। अतएवाह द्यादय इति यदेत्यादिः। सर्वे इत्यर्थः। तदेति तदेत्यादिः। तद्गतेति द्रव्यगतेत्यर्थः। विशेष-माह यदापीति धर्मे तन्मात्रसंख्यारूपं शब्दशक्तिस्वभावात् अतो न कदाचिदपि तत्रैकवचनम्।

त्तिः । यदा तु स्वगतसंख्यावैशिष्ट्येन भानं तदा गावो धनानीत्यपि ।

यद्वा धर्म्यभेदेन जातेः प्राधान्यमिति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः ह्यादयो द्रव्याभेदेनैव संख्याबोधकास्तदभेदादेव तद्गतसंख्याविशिष्टसंख्यारूपधर्मप्रतिपादकाः ।

यदापि भेदेन तदापि स्वाश्रय द्रव्यगतसंख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति । अतएव किंसंबन्ध्येकत्वे किंसंबंधिद्वित्वे किंसंबंधिबहुत्वे इत्यर्थे कस्यैकस्मिन् कयोर्द्वयोः केषां बहुष्विति प्रयोगो बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे भाष्ये । संख्ययाव्ययेति सूत्रभाष्योक्तमादृशतः संख्याः संख्येय इति तु प्रायोवादः । द्व्येकयोरित्यादौ समासे आरोपितसंख्याभाने मानाभावेन धर्माणां प्रत्येकमेकत्वाद्द्विवचनमेव । एवमेवासेजसी इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः

अत्रमानमाहातएवेति । प्रयोगे इति । जातावेक वचनं भाष्यांतराविरोधमेवं सत्याह संख्ययेति । अनेनामरस्य निर्मूलत्वं निरस्तं । नन्वेवं सौत्रप्रयोगविरोधोऽतआह द्व्येकेति इत्यादावितिपाठः । अन्याश्रयकं धर्माणामिति बहुवचनं इदमन्यत्रावश्यक मित्याहैवमेवेति । अतएवारोपितसंख्याप्रतीतावेकवचनं स्वगतसंख्याप्रतीतौ बहुवचनमित्येवं शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्य जात्याख्यायामिति प्रत्याख्यातं भाष्ये । विंशत्यादौ तु भेदाभेदयोः सत्वेऽपि कोशप्रामाण्यात्सदैकत्वे भेदपक्षेपि धर्मगतसंख्यारोपवत् द्रव्यस्यैव विंशत्यादितः प्रतीतिरिति न कदापि बहुवचनं शब्दशक्तिस्वभावादिति बोध्यं । सिद्धान्ते लक्षणायाः शक्त्यनतिरेकेण युक्त्यन्तरमाह प्रमेति ।

दारा इत्यादौ स्वावयवगतारोपितबहुत्वाश्रयं बहुवचनमेव, न तु स्वनिष्ठैकत्वाश्रयमेकवचनं कोशादिप्रामाण्यात् । प्रेमादिना प्रत्येकं सर्वेष्ववयवेषु दारत्वारोपात् । यत्र कोशाद्युदासीनं तत्र यथेच्छमेकस्मिन्नप्याचार्या आगता, आचार्य आगत इत्यादि प्रयोगात् ।

यत्तु दारा इत्यादौ साधुत्वार्थं बहुवचनमिति तन्न । अनुशासनाभावात् । तत्र गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वां संख्यां बाधते नहि द्विपुत्र आनीयतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते इति छादे घे इति सूत्रभाष्यात् । कैयटश्च संख्यान्तरोपजनने आश्रयाविनाशेपि पूर्व संख्याविनाशः । संख्याशब्दानामेष स्वभावो यत्संख्यान्तरस्योत्तरस्य गौणस्य मुख्यस्य वा विषये न प्रवर्त्तते इति अइउण् सूत्रे अचः परस्मिन्नित्य-

---

एतेन सर्वदारोपसत्त्वे मानाभावेन तदभावे एकवचनापत्तिरित्यपास्तं कोशादिप्रामाण्येन नियतारोपस्वीकारात् । यत्रत्विति पाठः । यद्येवमित्यस्यैव स्वरूपमेकस्मिन्निति । अनतिप्रसंगायात्र हेतुमाह प्रयोगादिति । तदनुसारादित्यर्थः । अतएव घटो नील इत्यादितः। अत एव पितरो देवता अग्नीषोमौ देवता इति व्यवस्थित एव प्रयोगः। आद्ये प्रत्येकं तत्वस्य द्वितीये समुदाये तस्य प्रतिपिपादयिषितत्वादितिभावः

परमतं खंडयति यत्त्विति नन्वेवमपि मुख्यस्वगतसंख्याप्रयुक्तकार्यापत्तिरेवात आह तत्रेति रोपेसतीत्यर्थः। संख्याशब्दानामिति यत इत्यादिः। भाष्ये तत्रापि अन्त्याशयमाह निपूर्वादिति । अन्यथा एतदुभयासंगतिः स्पष्टैव । अतएव तस्यास्तदबोधकत्वादेव-बाधश्च न तन्त्रादि प्रसिद्ध इत्याह बाधश्चेति। तत्रादावनित्यत्वपक्षे आहपूर्वेति । नित्यत्वपक्षे आहानभीति ।

त्र च भाष्ये ध्वनितमेतत् । आद्ये अकारादीनामेकत्वपक्षे घटेन तरति घटिक इत्यत्र अजूलक्षणठनोऽप्राप्तिमाशङ्क्याऽऽवृत्तिसंख्यामात् सिद्धमित्युक्तम् । अन्त्ये पूर्वविधिग्रहणस्य नैधेय इति प्रत्युदाहरणं दत्तं निपूर्वाद्धाञः क्विप्रत्यये आतोलोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन ऽयच्त्वेन अच्त्वाभावात्तदाश्रयो ढग्नस्यादिति तद्भावः । अतएव अादिषु सत्सु एकोऽस्तीत्यादिर्न प्रयोगः बाधश्च पूर्वसंख्यानाशेन, विभक्त्या व्यवहाराप्रयोजकत्वं वा, द्वितीयाद्युपसारणे आदिसंख्यानाशादिवत् । शते पञ्चाशदस्तीत्यादि तु ततोऽधिकान् शतसंख्यासंपादकान् पदार्थान् अबुद्धिस्थान्कृत्वा, तेषामबुद्धिस्थत्वं तु तेष्वाहार्याभावप्रतियोगित्वारोपेण । एवमेवद्वादशकपालस्तुत्यर्थः (१)अष्टाकपालाद्यनुवाद इति बोध्यम् ।

बहुत्वं तु त्र्यादिपरार्धान्तसंख्याव्यापको धर्मविशेषः । नचैवं कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ चतुरादीनामप्यालम्भापत्तिः पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीत्युक्ते

नन्वेवमन्यत्रानिष्टापत्तिरत आह शते इति । ततः पंचाशतः । ननु सत्वे तत्त्वमविरुद्धमत आह तेषामिति एवमेव तदन्येषामबुद्धिस्थत्वकरणेनैवेत्यर्थः । अष्टाकपालेतिपाठः पञ्चेत्यपपाठः । श्रुताव सत्वात् ।

ननु किं नाम बहुत्वं यदारोपेण निर्वाह उक्तोऽत आह बहुत्वं त्विति संख्याया व्यापक इत्यर्थः । व्याप्य इति पाठेबहुव्रीहिः । एवं बहुत्वस्य तत्वे विनिगमनाविरहात्

---

(१) क्वचित्पञ्चकपालेतिपाठ. सोऽशुद्धः

हिंसाप्रसक्त्यभावात्त्र्यालम्भेन कृतार्थं शास्त्रं हिंसाभिया नाधिकालम्भनं बोधयतीति वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् । यावत्कपिञ्जलव्यक्त्यालम्भनासंभवेन क्वचिद् विश्रान्तौ स्वीकर्त्तव्यायां प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन व्यक्तित्रयस्यैवालम्भनात् । तदुक्तं जैमिनिना 'प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्या'दिति । नच चतुराद्यालम्भे फलविशेषस्तत्कल्पकाभावात् ।

अतएव यज्ञ ब्राह्मणभोजनादावधिकब्राह्मणभोजने फलविशेषः श्रुतस्तत्र ब्राह्मणान्भोजयेदिति नोदनायां व्यक्तित्रयभोजनेन शास्त्रार्थनिष्पत्तावपि फलविशेषार्थमधिकभोजनं भवत्येव ।

यत्तु न हिंस्यादिति निषेधानुसारेण विधिसंकोचस्तथाहि बाधता विना विधेरनुपपत्तिस्तत्रैव विधिना निषेधसंकोच कल्पनं कपिंजलनयेन च तत्संकोचं विना शास्त्रानुपपत्तिरत स्तद्व्यतिरिक्ते न तत्संकोच इति तस्य निषेधविषयत्वात्तद्विरोधेन तत्र विधिप्रवृत्तिरिति तत्र तदेकवाक्यतयाहिंसा न कार्यत्येतद् न हिंस्यादिति शास्त्रार्थो नतु कपिंजलत्रयभिन्ने सा न कार्येति मानाभावात् । प्रत्युत विशेषानाक्रांते एव सामान्यप्रवृत्तिर्न्याय्या विधिनिषेधयोर्विरोधाभाववादिनां तु नैवाशंकापि

किंचैवंपरशुना यजेतेत्यादावेकत्वविवक्षाप्रयासो वृथैव उक्तनिषेधविरोधेनैवैकेन यागसिद्धेः । इदमपि सर्वमभ्युपेत्य वस्तुतस्तदेव नेतिपरोक्तसमाधिं खंडयति पर्यन्नीति । खंडने हेतुः आलम्भेनेति समाधिः तत एवाह यावदितिआनन्त्यादिति भावः शास्त्रार्थसंपत्तये आह क्वचिदिति प्रथमेति प्रथमोपस्थितत्रित्वेत्यर्थः एवेनाधिकालंभव्यवच्छेदः आलंभनात् तदालंभनस्यैव शास्त्रार्थत्वात् प्रथमं वेति प्रथमोपस्थितत्रित्वमेव नियम्यते शास्त्रेण प्रथमातिक्रमः कारणाद्भवति नच प्रकृते तथा किंचित्कारणमस्तीति सूत्रार्थः । एवंच

लोकेऽप्योदकान्तमनुव्रजेदित्यादौ कारणाभावे प्रथममुदकान्तमेव गच्छन्ति। स्नेहादिरूपकारणसत्वे द्वितीयं तृतीयं चोदकान्तं गच्छतीति प्राग्रीश्वरादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

व्याकरणे तु व्यासिन्यायस्यैवाश्रयणम्। त्रिजां त्रयाणामिति सूत्रे त्रयाणां ग्रहणाद् आद्युदात्तश्चेत्यादावादिग्रहणाच्चेति बोध्यम्।

पशुना यजेतेत्यादौ पश्वन्तरालम्भे प्रयोगप्राशुभावबोधेन यागवैगुण्यापत्त्या गुणानुरोधेन प्रधानाया-

---

प्रथमोपस्थितालंभनेन कृतार्थं शास्त्रं न चतुराद्यालंभं प्रयोजयतीति भावः अतएव कल्पकसत्वे एवाधिकानुष्ठानादेव भाष्ये स्पष्टमित्यत्रान्वयः। तत्र तावद्वैदिकमाह यत्रेति अस्यैवार्थो व्याप्तीति। लौकिकमाह लोकेपीति इत्यादौ इत्यादिविधिविषये सत्वे तु स्पष्टमिति एवंच कारणसत्वे एवोभयत्र व्याप्तिन्यायाश्रयणमिति सूचितं तेन। अतएव विशेषमाह व्याकेति सूत्रादावित्यर्थः आदिना निपाता आद्युदात्ता इत्यादि।

नन्वेवमपि पशुना यजेतेत्यादावेकत्वाविवक्षाव्यर्थैव एकमहत्वा द्व्यादिहननासंभवात् यावत्पशुयागासंभवाच्च परिच्छेदकाकांक्षायामुक्तन्यायेनैकस्यैव ग्रहणसंभवात् अत आह पशुनेति। प्राशुभावः क्रमः नचैकत्वस्य न्यायेनोपस्थितावपि संख्याया अनंगत्वेन द्व्याद्यालंभने यागस्य न वैगुण्यमिति वाच्यं पशुनेत्यनेन यागसाधनतया बुद्धस्य पशुत्वस्य एकालंभनेपि संपत्त्या व्यर्थत्वेन पश्वंतरालंभे प्रयोगप्राशुभावरूपस्य पदार्थानां संनिधानस्य बाधापत्या च तद्वैगुण्योपपत्तेः।

कपिंजलानित्यादौ तु बहुत्वान्वयानुरोधान्नैकालम्भने निर्वाहः नचायं पशुः सर्वेतिविनिगमनाविरहात् द्व्याद्यालंभापत्तिः। एकत्वविवक्षायां तु तेन पर्याप्त्या पशुत्वावच्छिन्नगतद्वित्वाद्यनाश्रयस्य साधनताबोधनान्न दोष इति वाच्यं एकवचनस्य तथा शक्त्य भावात् एवं

गावृत्तौ प्रधानत्वभङ्गापत्त्या च यावत्पशुयागासंभवे न चोपस्थितविभक्त्यर्थविशिष्टस्यैव विधानमिति न दोषः। विभक्तेः संख्याबोधकत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वाद् विभक्त्युत्पत्तये आश्रितसंख्याया विधिविषयताया एवौचित्यात्।

किंच यथाकृतगर्भाधानार्थसंस्कारायाः पुनः संस्कारोऽनर्थकः तथैकेन पशुना क्रियासिद्धौ पश्वन्तरस्यानर्थक्यम्। तदुपादाने च तत्साधनं तत् क्रियान्तरमेव।

किंच पशुनेत्यस्य विधेयसमर्पकतया तदुपस्थितानां मध्ये कस्यचित्त्यागे मानाभावः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां विशिष्टस्यैव बोधे विशिष्टविधिसंभवेन न वाक्यभेदः। तदुक्तं सार्वधातुके यगिति सूत्रे भाष्ये पच्यमान इत्यत्र कर्त्तरि शानच्, कर्मणि यगस्तु इत्याशङ्क्य प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति शास्त्रवासनया तत्तच्छक्यत्वेन प्रतीयमानमर्थं तौ सह ब्रूतो न भेदेनेति तदर्थः। एवंचैकस्य धातोर्युगपद्विरुद्धार्थप्रत्ययाभ्यामर्थबोधने सहायत्वासंभवेनैतद्व्युत्पत्तिविरोधात् न

त्रयाणामेषां त्रयाणां वेति विनिगमनाविरहेण बहुकपिंजलालंभनापत्तेश्च। तस्माज्जातिनोदनायामयं विनिगमनाविरहो विधौ न दोषाय निषेधवाक्ये त्वनुगुण एवेतिभावः

उपस्थितेति उक्तन्यायेन तथा कल्पनायां सर्वौचित्यात् ननूपस्थितावपि कथं विधेयत्वमत आह विभक्तेरितिसमानपदोपात्तत्वादितिभावः ननु तद्विवक्षायां वाक्यभेदापत्तिरतआहप्रकृतीति। तदुक्तं तदंतदभिप्रेत्य तच्छंकोत्तरत्वप्रकृतीत्याद्युक्तं तस्य वास्तवत्वाभावा-

तथेति भावः। पृथगुपस्थितौ हि राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेत्यादाविव स्यादेवैकस्य विभागमन्तरा विरहाद् उभयान्वयः। एकोपस्थितौ हि राजपुरुषोऽश्वश्चेतिवद् न तथा प्रयोगः। एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यविशेषणत्वायोगात्।

व्याकरणं तु यौगिकस्थले कल्पितावयवशक्तिबोधनद्वारा विशिष्टशक्तेरेव बोधकम्। समर्थानामिति सूत्रे च भाष्ये किंपुनःसामर्थ्यमभिधाने यच्छक्तं, किंपुनस्तत् कृतवर्णानुपूर्वीकं पदं सौस्थितिरित्युक्तम्। अन्यथादीर्घाभावेपि सुशब्दोत्थितशब्दयोः स्वार्थोपस्थापकत्वस्य तव दुर्वारतया कृतवर्णानुपूर्वीकस्यैवाभिधानशक्तत्वोक्त्यसङ्गतिः। संख्याया अतिशदन्ताया इति सूत्रे भाष्येपि नहि लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति।

वासरूपसूत्रेऽपि भाष्ये उक्तम्। तद्धितप्रकृतिः षष्ठ्यादियुक्ता प्रकृत्यर्थे वर्त्तते, अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोऽभिधीयते कृत्प्रकृतिर्नकेवला प्रकृत्यर्थे वर्त्तते नान्यः शब्दोस्ति यस्तमर्थं अभिदधीतेति प्रकृतितिप्र-

---

दाह शास्त्रेति प्रत्ययशब्दो यौगिकः कर्मप्रत्यायांत इत्याह प्रतीयेति शंकानिवारणमाहैवंचेति उक्तमेव तात्पर्यकथनेन द्रढयति पृथगिति एकस्य धातोः उभाभ्यां प्रत्ययद्वयं एकेति तथाबोधस्याव्युत्पत्तेरिति भावः।

नन्वेवं शास्त्राप्रामाण्यापत्ति रतआह व्याकेति अन्यत्र तथैव तेषामप्यावश्यकमित्याह यौगिकेति मानांतरमाह समर्थानामिति सूत्रेपीत्यर्थः। अन्यथा विशिष्टशक्त्यनंगीकारे। एवंच तेन वर्णस्फोटः शास्त्र-

त्ययसमुदाये प्रयुज्यमाने अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्त्तते प्रत्ययस्तु प्रत्ययार्थे इत्युच्यते । अनुत्पन्नप्रत्यया तु न कंचिदर्थं गमयति । केवलायाः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा स्वार्थमात्राभिधाने सामर्थ्यं नास्ति इति च कैयटः । अर्थवतो ग्रहणमित्यादि तु शास्त्रवित् कल्प्यान्वयव्यतिरेकगम्यशास्त्रकल्पितार्थवत्त्वस्य शास्त्रव्यवस्थाहेतुत्वेन नासङ्गतम् । कुत्सित इति सूत्रे कैयटे च स्फुटमेतत् ।

विभक्त्यन्ते एकार्थीभावव्यवहारस्तु न, लोके पृथगुपस्थाकतया दृष्टानां समुदायशक्तिसहकारेण एकोपस्थितिजनकानां तत्स्वीकारात्।न हि विभक्त्यन्तस्थले पृथगुपस्थापकत्वं दृष्टम् । पचति देवदत्त इत्यादौ देवदत्तादेः पचत्यर्थविशेषणत्वेनोपस्थिते कर्त्रादावर्थेऽन्व-

---

व्यवहारमात्रोपयोगी नतु बोधोपयोगीति सूचितं भाष्येपि उक्तमित्यस्यानुषंगः। अन्येन अपत्यादिना। प्रत्ययार्थः तद्धितार्थः नान्यः धातुभिन्नः। तमर्थं प्रत्ययार्थं। कैयटस्वपुस्तकायाह प्रकृतीति । यातु प्रकृतिः केवलेति यत इत्यादिः। दृष्टांतार्थमाह प्रत्ययंति । च कैयटः कैयटश्च।

नन्वेवमर्थवतोग्रहणमित्यादिशास्त्रीयव्यवहारोच्छेदापत्तिरतआहार्थेति हेतुत्वेन तदाश्रयणेन एतत्सूचनार्थमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति कैयटेनोक्तं स्फुटमिति तत्र हि शास्त्रे संव्यवहाराय कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यामप्रयोगार्हस्य प्रातिपदिकस्य कल्पितामर्थवत्तां नागृहीतविशेषणा बुद्धिरित्यादिकल्पितन्यायवशात्कमवतीमाश्रित्येदमुच्यत इत्युक्तम् ।

नन्वेवं विशिष्टशक्त्यविशेषादेकार्थीभावव्यवहारातिप्रसंगोऽतआह विभक्त्यन्ते इति । नन्वेवं पचतिदेवदत्त इत्यादौ देवदत्तादेराख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वाद्विशेषणेन कर्त्रादिनाऽन्वयो न स्यात

थः कारकाणां क्रियाविशेषणानां च गुणभूतक्रियायामिव कारकविशेषणानामपि क्रियाविशेषणकारकेष्वप्यन्वयस्वीकारात्सामान्यरूपेणैव कर्त्रादेराख्यातार्थतया तत्र नियमेन विशेषाकाङ्क्षायाः सत्त्वेन तथा स्वीकारात् । प्रत्ययार्थकर्तृविशेषणेन संबन्धवत् । क्रियान्तरेण पुनः संबन्धः प्रत्ययानां स्वप्रकृत्यर्थे एवान्वयेन तत्रान्वितस्यान्वयानाकाङ्क्षिततयाऽदोषात् ।

एतेन पचति पचन्तीत्यादावेककर्तृकपाकक्रियासंबन्धिकर्तृकर्तृका पाकक्रियेति बोधोपपत्तिरिपास्तम् । स्पष्टं चेदं कुत्सने च सुपीत्यत्र कैयटे ।

इदं च प्रथमान्तवाच्यकर्त्रादेः प्रत्ययान्तवाच्यकर्त्रादिविशेषणत्वमिति वादिनां मते । क्रिययैवाभेदान्वय

तस्यैकदेशत्वात्तव कर्त्रादेः प्रत्ययार्थस्येतराविशेषणत्वेनैवोपस्थितेरेतेन पृथगुपस्थितिविषयत्वाद्वृद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यादाविव विशेषणान्वय इति कुत्सने च सुपीतिसूत्रे कैयटोक्तमपास्तमत आह पचतीति । स्वीकारात् तत्र बाधकाभावात् साधकमप्याह सामान्येति । सत्वेन तथेति देवदत्तादेर्विशेषवाचकस्यान्वयावश्यकत्वेन तथा कार्यकारणभावांगीकारादित्यर्थः । नन्वेवं प्रत्ययार्थकर्तृविशेषणेन संबंधवत् क्रियांतरेणापि संबंधः स्यादेवं च पचति पठतीति स्याद्वक्ष्यमाणबोधसंभवादत आह प्रत्ययार्थेति अदोषात् तथा कार्यकारणभावाकल्पनात् तदेवाहैतेनेति उक्तरीत्या तदसंबंधेनेत्यर्थः । बोधापत्तिस्तदापत्त्यैकवाक्यतापत्तिःपाककर्तृकापाठक्रियेतितुनबोधः क्रियाप्रधानेति स्मृतिविरोधादित्युक्तम् ।

स्पष्टमिति यथा भार्या पत्युर्वनितान्तरसंबंधं न सहते स्नानादिसंस्कारं तु स्वार्थमनुसज्यते तथा क्रियापीत्यविशेषणविशिष्टं

इति मते तु न काप्यनुपपत्तिः। एतेन समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या विभक्त्यर्थकारके संख्यान्वयः। तत्रारुणाधिकरणन्यायेन प्रथमं विभक्त्यर्थस्य क्रियान्वयः पश्चात् प्रकृत्यर्थेन। एवंच पश्वेकत्वोभयकरणको याग इति बोधः। पशुरेक इति तु पार्ष्णिको बोधः। एवंच एकत्वस्य यागाङ्गत्वान्नानेकपशुभिर्याग इत्यपास्तम्। प्रकृत्यर्थं विहाय प्रत्ययार्थस्यान्यान्वयेऽसाधुत्वात्

किंच स्वादि सूत्रस्य कर्मणिद्वितीयेत्यादिभिः संख्यावाच्यैकवाक्यतयाप्रातिपदिकादेकस्मिन्कर्मणिद्वितीयैकवचनमित्यादिक्रमेणार्थः। एवंच संख्यायाः क्रियायां कारकत्वेनान्वये विभक्तेरसाधुत्वं स्पष्टमेव। किंच भिन्नपदोपस्थितक्रियान्वयापेक्षया समानपदोपात्तत्वेन प्रथमं प्रकृत्यर्थान्वयस्यैवौचित्यन्तदन्वितस्यैव

साधनमात्रमन्यंगमाप्तुं विशेषणेनसंबंधः तत्प्रति क्रियांतरांगत्वापत्तिस्तु स्वार्थप्राधान्यविरोधिनी तां नानुजानातीति। इदमपि दीक्षितादिमतेनोक्तमित्याहेदंचेति। सिद्धांते विशेषणान्वय एव नेति प्रागुक्तं तदाह क्रियैवेति।

पश्वेकत्वाधिकरणस्थं परमतं खंडयति एतेनेति समानेति। तथाच प्रातिपदिकार्थादपि संनिहिततरेण प्रधानेन च कारकेण स्वान्वितत्वेनावगता संख्या प्रातिपदिकार्थमनादृत्य क्रियांगत्वं नियच्छमाना वाक्यसमर्पितेन क्रियाविशेषणत्वेन संबध्य पश्चादरुणैकहायनीन्यायेन योग्यतावशात्पशुविशेषणत्वेनार्थाद्बुध्यते। अङ्गत्वं तु तस्या यज्ञं प्रत्येव पशुस्तु तदन्वये द्वारमितिभावस्तदाह तत्रेति तथासतीत्यर्थः।

क्रियाकाङ्क्षायामपि नाम्नः केवलप्रत्ययात्तदनुपस्थितेश्च। नहि तात्पर्यमात्रेण तदुपस्थितिः। शालिपाकादिकारककर्माणि एकत्वे च एकवचनमित्यर्थेऽपि प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थान्वय एवोचितः

किंच प्रकृतेरर्थे प्रत्ययो भवतीत्युक्त्या प्रत्यासत्त्या परस्परसंबद्धार्थबोध एव सम्बन्धमात्रेण तयोः साधुत्वबोधनं पुनरनुमितिरेव प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिः। ताभ्यां परस्पर संबद्धार्थस्यैव बोधो न केवलस्येति तदर्थः। विभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थे विशेषणत्वमित्युपपादितम्। कर्मणि वर्तमाने एकत्वे इत्यर्थेऽपि तस्य धर्मत्वप्रतीतेः। षष्ठ्यन्ताद्यसमभिव्याहृतपदोपस्थिते धर्मिणि धर्मस्य विशेषणताया एव दृष्टत्वात्तस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणतैवोचिता। एवंच प्रकृतिसुबर्थयोराकाङ्क्षाकार्यकारणभावविचारः परेषा-

---

एतेनेत्यस्यार्थमाह प्रकृत्यर्थमिति। वाक्यैः द्व्येकयोरित्यादिभिः अवान्तरभेदाभिप्रायं बहुवचनम्। एकेति पदैकवाक्यतायां वाक्यैकवाक्यतायां वेत्यर्थः। कारकत्वेन कर्मत्वादिना तदुक्तन्यायेनैवाह किंच भिन्नेति। ननु तत्तत्त्वेऽप्याकाङ्क्षामूलकस्तथा सम्बन्धोऽत आह तदन्वयीति। तत्र विप्रतिपन्नं प्रत्याह केवलेति। प्रयोगस्यैवाभावात् तदेवाह नहीति नेति पदं ना पदं तन्मात्रेणेत्यर्थः।

नन्वेवमपि पक्षान्तरसंभव एवात आह प्रातीति। तयोः प्रकृतिप्रत्यययोः एवमग्रेऽपि। एतेन मूलान्तरव्यवच्छेदः। ननु ताभ्यां मिथः संबद्धार्थबोधेऽपि विभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यत्वात्तत्रैव तदन्वयावित्यत आह विभक्त्यर्थेति। द्योतकतापक्षस्यैव भाष्यस्वरसासिद्धत्वात्।

अस्मदादीनां च भ्रममूलक एवेति ध्येयम् । सर्वथा संख्यायाः कर्मत्वेनान्वयो न युक्तः । तस्मात्पशुना इत्यादौ विशिष्टविधिसंभवात् नैकत्वविवक्षायामपि वाक्यभेदः स्पष्टं चेदं हेलाराजीये ।

नन्वेवमेकत्वस्य पशुविशेषणतया यागाङ्गत्वाभावात् तदभावेऽपि यागावैगुण्यात् तदविवक्षितमेव स्यात् । तदुक्तं जैमिनिना—'तथैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वा'दिति इति चेन्न । विशिष्टस्य श्रुत्याङ्गत्वबोधनेन पशुत्वादिविशेषणवैकल्य इव तद्विशेषणवैकल्ये सत्यपि विशिष्टाननुष्ठानात्तद्वैगुण्योपपत्तेः । पशुत्वादिवच्छब्दबोध्यस्यास्यापि विशेषणभूतस्य यागाङ्गत्वोपपत्तेः । तदप्युक्तं जैमिनिना । 'शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे हि तद्दृश्यते तस्य ज्ञानं यथाऽन्येषा'मिति । शब्दवत् शब्दगम्यम् यथा भवति तथोपलभ्यते एकत्वं हि यतस्तदागमे एकवच-

---

ननु एकस्मिन् कर्मणि वर्तमानात्कर्मण्येकत्वे च वर्तमानाद्विभक्त्यर्थयोस्तत्त्वेऽपि अर्थान्तरे वैपरीत्यमेवास्त्वत आह कर्मणीति । तस्यैकत्वस्य । एवं च मिथस्तयोर्द्वयोः संबन्धार्थबोधे चास्पष्टत्वात्प्रकाशितशब्दस्य पूर्वनिपातः । पर्यायाः इति नेत्याद्यिकादीनां भूषणकारादीनां चेत्यर्थः । परमतखण्डनमुपसंहरति सर्वथेति, कस्मिन्नपि पक्षे इत्यर्थः । तण्डुलं पचतीत्यादावित्यभिभावः प्रकृतं विशेषं वक्तुमुपसंहरति तस्मादिति । अपिना पक्षान्तरं स्पष्टमिति अयमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति ।

अधुना संख्याप्रसंगानुपेक्ष्य विधयोः संख्याविवक्षाविवक्षे निरूपयति नन्वित्यादिना । एवं संख्यायाः कारकत्वेन क्रियायामन्वयाभावे । तत् एकत्वं । तत्र पश्वित्यादौ । अर्थस्य पशोः । अङ्गत्वादाह

नागमे दृश्यतेऽतस्तस्याङ्गत्वज्ञानं यथान्येषां विशेषणानां पशुत्वलौहित्यादीनामपीति तदर्थः। एवं च जैमिनेरपि संख्याविशिष्टप्रकृत्यर्थबोध एव तात्पर्यम्।

हरिरप्याह—

यजेतपशुनेत्यत्र संस्कारस्यापि सम्भवे।
यथा जातिस्तथैकत्वं साधनत्वेन गम्यते। इति॥

न केवला प्रकृतिरिति न्यायात्। विभक्तेः संस्कारार्थसम्भवेऽपि जातिवदेकत्वमपि क्रियासाधनं विशिष्टस्यैवोपस्थितेः इत्यर्थ इति हेलाराजः। अपिच संख्याया अमूर्त्तत्वात् करणत्वासम्भवः। नच परंपरया तस्याः करणत्वम्। अयोग्यतया परंपरया क्रियान्वयकल्पनापेक्षयोक्तयुक्तिभिः प्रकृत्यर्थान्वयस्यैव कल्पयितुमौचित्यात्। अरुणयेत्यादौ तु गुणस्यापि तृतीयाप्रकृत्यर्थत्वात परंपरया करणत्वमुचितम्। एवं च विधेयविशेषणं सर्वमविवक्षाकारणाभावाद्विवक्षितमिति सिद्धम्।

विशिष्टेति ननु उक्तरीत्या यागांगत्वा भावात्कथमिदमत आह पशुत्वादीति अनतिप्रसंगाय तत्र हेतुं सूचयन्नाह शब्देति।तथाच नोक्तरीत्या तत्वमपित्वेवमिति न परमतसिद्धिरितिभावः। एवंच तस्य तथांगत्वबोधनेच। संस्कारस्येत्यत्र गुरोरिदमितिवत् षष्ठी। अपिच्युंक्तमेइत्यभिप्रेत्याह शब्देति ननु संख्याया यागांगत्वेनिर्विवादे परोक्तमेव जैमिन्यादितात्पर्यभूतमस्तु इति नेदं युक्तमत आहापिचेति।

नन्वेवमरुणयेत्यादौ दोषापत्तिरत आहारुणेति। तुरुक्तवैलक्षण्ये अपिना द्रव्यसमुच्चयः। नन्वेवमित्यव्यवहितशंकासमाधिमुपसंहरति एवंचेति। उक्तरीत्या विशिष्टविधिसंभवेचेत्यर्थः। सर्वं न संख्या-

ग्रहं संमार्ष्टीत्यादौ उद्देश्यग्रहगतमेकत्वं अविव-क्षितं तथाहि प्राजापत्या नव ग्रहा इत्यादिवाक्यवि-हितग्रहोद्देशेन संमार्गो विधीयते तत्रैकत्वविवक्षायां ग्रहोत्पत्तिवाक्यगतसंख्यया एतद्वाक्यगतैकत्वस्य वि-रोधात् तयोर्वाक्ययोर्भेदोपपत्तिः।

यत्तु परस्परानपेक्षैकविधनानाकारकान्वयः क्रिया-यामव्युत्पन्नः एकत्वस्याश्रयविधया ग्रहाकाङ्क्षत्वेपि ग्र-होत्पत्तिवाक्यतो निर्ज्ञातसंख्यतया तदनपेक्षत्वादि-ति। तन्न। अश्वेन पथा दीपिकया व्रजतीत्यादौ सा-धकतममिति सूत्रस्थकैयटादिसंमते प्रयोगे तद्दर्शना-त्। एवं चानुवादवाक्ये उत्पत्तिवाक्यगतधर्मविरुद्धं विशेषणमविवक्षितम्। अतएव व्रीहीनवहन्तीत्यादौ उद्देश्यविशेषणमपि बहुत्वं विवक्षितमेव।

मात्रम्। अथोद्देश्यविशेषणे आह ग्रहमिति इत्यादौ। तत्रतु प्राजेति तेन नहीत्यादिः। नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशम् लभते इति भाष्ये-णोत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वमित्युक्तत्वादाह विरोधादिति। भेदापत्तिरिति पाठः। अयमेव वाक्यभेद इत्यस्यार्थ इत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति।

तन्मतमेव खंडयति यत्त्विति नीलं घटमित्याद्योः पश्वेकत्वयोर-रुणैकहायन्योश्चपरस्परापेक्षयोरन्वयात्तद्ग्रहाय परस्परेति। एक-स्यामेव क्रियायां कर्तृकर्माद्यन्वयादेकेति कारकनानात्वम् च नानापदबोध्यत्वं, तेनैकपदबोध्यनानाकारकान्वयेपि दर्शपूर्णमासा-भ्यामित्यादौ न वाक्यभेदः। तदिति संख्याकृतपरिच्छेदेत्यर्थः। सा-पेक्षत्वमेवात आहैकत्वेति संख्यतयेतिपाठः।

इदमुपसंहरति एवंचेति विवक्षायां दोषसत्त्वेचेत्यर्थः। प्राग्वदाह धर्मेति। अतएवतद्विरुद्धमित्युक्तेरेवअत्रोत्पतिवाक्ये व्रीहिभिर्यजेते-

नच ग्रहानुवादेन संमार्गः संमृज्यमानग्रहानुवादेन चैकत्वं विधेयमस्त्विति वाच्यम् । एकपदार्थयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाभावात्संमार्गस्यानुवाद्यकोटावलाभाच्च । वाक्यभेदापत्तेश्च । किञ्चोत्पत्तिवाक्ये बहुत्वादिसंख्याश्रवणाद् विधेयगतत्वेन नवादिशब्दोपात्तत्वेन च तस्याविवक्षणात् तत्र तत्संख्याविशिष्टानामेवानुभवाद् ग्रहशब्देन तेन रूपेण स्मृतेषु विभक्त्यैकत्वबोधने उपक्रमस्थस्य बाध इत्यस्य मीमांसकोक्तवाक्यभेदपदार्थत्वं' । स्पष्टं चेदं हेलाराजीये ।

पशौ तु न तथा विरुद्धसंख्यायाः श्रवणं । तस्यास्पुंस्त्वविशिष्टस्यैव संख्याविशिष्टस्यैव तत्र विधानम् । अपिच ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्य संस्कार्यत्वलक्षणं

त्याद्यावपि बहुत्वस्यैवसत्वात् । एतेन सामान्यत उद्देश्यविशेषणमविवक्षितमित्यभियुक्तोक्तमपास्तम् । एकोद्देशेनानेकविधाने एव वाक्यभेद इत्याशयेनाह नचेति । एकेति अपृथगुपस्थितं । विवक्षिते तथा नियमाभावादाह संमार्गेति संमृज्यमानेति इति न्यायात् तत्र चैकत्वमिति वाक्यशेषः । [illegible] आह वाच्येति । [illegible] विशेषणस्याभावेन एकोद्देशेनानेकविधानस्याभावेऽपि द्विविधो वाक्यभेद इति भावः । ननु तत्रैकत्वं विवक्षायामनुपयुक्तरीत्या विशिष्टग्रहोद्देशेन संमार्गविधानेप्युक्तवाक्यभेदोऽत आह किंचोत्पत्तीति । आदिना बहुत्वम् । (१)स्थस्य [illegible] । अत एव बाधपदार्थस्य । ग्रहम् संमार्ष्टि तत्रैकमिति शब्देनाभिलाप इति भावः ।

तुल्यतानिरासायाह पशौ त्विति । उक्तविरुद्धेति संख्येत्याह तदुक्तमिति । युक्तं (२)संमार्ष्टि एकस्य ग्रहस्य द्वितीयाश्रुत्या संमार्गसंब-

---

(१) उपक्रमस्थस्य ।
(२) एकत्वयुक्तमितिसूत्रावयवव्याख्यानम् ।

प्राधान्यं प्रतीयते एवंच प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायाद्विभिन्नभिन्नाभिरद्भिश्च सोमावसेकनिर्हरणफलकसंमार्गस्य सर्वग्रहैरपेक्षणाच्च विधेयग्रहत्वादिविशेषणवत् क्रियाङ्गत्वाभावेन तत्रैकत्वमप्युक्तक्रियावैकल्याप्रसक्तेश्च सर्वेषु ग्रहेषु संमार्गसिद्ध्या विवक्षाफलाभावेन तदविवक्षा । अपिचोत्पत्तिस्थाश्रयगतसंख्यया ग्रहस्य परिच्छिन्नत्वात् परिच्छेदकाकाङ्क्षाभावे तदविवक्षा ।

तदुक्तं जैमिनिना 'एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगा' दिति पूर्वपक्षे 'सर्वेषां हि लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षण' मिति । सर्वेषां सम्मार्गः कार्यः ग्रहत्वजातेर्द्रव्यलक्षणत्वाद् द्रव्यबोधकत्वाद् लक्षणं द्रव्यबोधनं अविशिष्टं यत इत्यर्थः । भगवता शबरस्वामिना तु प्रौढिवादेन संख्याया अपि कारकत्वेन क्रियान्वयः पश्चात्प्रकृत्यर्थेन पार्ष्णिकः सम्बन्ध उक्तस्तथा ग्रहं समार्ष्टि तं चैकमित्यादिरीत्या वाक्यभेदः संख्याविवक्षायां दर्शित इति न तत्र तस्य भारः । नव्यमीमांसकैस्तु स एवार्थो वास्तवत्वेन गृहीतः वाक्यार्थविचारार्थमत्र तच्छास्त्रस्य प्रवृत्त्या पदार्थविचारस्य तत्रानुचितत्वा-

---

धात् । सिद्धांतसूत्रार्थमाह सर्वेषामिति । आद्यो हिर्निश्चये द्वितीयस्यार्थमाह यत इति प्रौढिवादत्वे हेतुत्वसूचकं भगेति । पशुना यजेतेत्यत्राह संख्याया अपीति आदावितिभावः । अतएवाह पश्चादिति भारः आग्रहः । भर इति । पाठांतरम् ननु प्रौढिवादत्वे एव मानाभावेन तैस्तदादरः कुतोऽतआह वाक्यार्थेति विचारेति तदर्थेत्यर्थः ।

त्पदार्थविचारप्रयुक्तव्याकरणशास्त्रनिर्णीतपदार्थस्यान्यथाकरणे प्रौढैरेव निमित्तत्वात्। तं विना जैमिनिवाक्यानुपपत्त्यभावाच्च एकत्वयुक्तमिति जैमिन्यक्षरास्वारस्यांच्चेत्यलम्।

इदं शब्दसंस्कारार्थतयोपात्तविशेषविषयमेव ईदृशे विषये जातावेकवचनं बोध्यम्। यद्वा न केवला प्रकृतिरिति न्यायात्। शब्दसंस्कारार्थमेव संख्याविवक्षा नतु प्रकृत्यर्थावच्छेदाय। यत्तु नान्तरीयकं शब्दोपात्तं तद्विवक्षितमेव यथाप्रकृते ग्रहत्वं यथा च द्वाभ्यां खनति, चतुर्भिरादत्ते, षड्भिर्हरति, इत्यादौ द्वाभ्यामित्यादि। यस्योभयं हविरार्तिमार्छेत् स पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यादावचयवद्वयारब्धः सद्रुत-

---

ननु सूत्रानुपपत्तिस्तत्र बीजम् न स्यात आह तं विनेति तथाच चादिस्वीकारम् विनेत्यर्थः। एवंच तथा स्वाम्युक्तं तदनुरोधिनव्यमीमांसकोक्तं चमूलसूत्रविरुद्धत्वाच्चिन्त्यमेवेति बोध्यं तदाहालमिति

उद्देश्यस्थले उक्तस्य प्रकारस्यासार्वत्रिकत्वं सूचयितुं विशेषं वक्तुमत्र विशेषमाहेदमिति। नन्वेवम् कथं तत्सिद्धिरत आहेदृशे इति। नन्वेवं कथमविवक्षाऽतआह यद्वेति। नत्विति उक्त एवाशयः। तमेव विशेषमाह यत्त्विति तत्रापि विशेषमाह शब्दोपात्तमिति लक्ष्यांतरमाह यथाचेति। सच ऐंद्राग्ने वासूत्रे तथोक्तेरतएव सामान्योक्तिरत्र।

ननु यस्योभयमित्यादावुभयत्वं विवक्षितमनया रीत्या स्यात्तथाचैकनाशे इदम् नस्यादतआह यस्योभयमिति पंचेति। एकावयवेति एकावयवप्रकृतीत्यर्थः। ऐंद्र एव चरुः, श्रुतौ तथैव सत्वात्। आर्तिपदार्थमाह नाशेति। समुदायस्येति दोहाभ्यां समुदायेति सूत्रोक्त्या अवर्दायमानावयवद्वयारब्धसमुदायस्य नाशसंपत्तेरित्यर्थः। श्रुत्य-

भयशब्दवाच्यो ननु संख्ये एकावयवनाशेपि समुदायस्य नाशात् निर्वापः क्रियत एवेति हरिग्रन्थे स्पष्टम् ।

अपादानसंज्ञासूत्रे भाष्ये तु धावतः पतित इत्यादावध्रुवत्वादपादानत्वाभावमाशङ्क्य सतोप्यविवक्षा भवति तेन पदोपात्तमपि धावनमविवक्षितमिति उक्तं इदं तु दर्शपूर्णमासाङ्गसान्नाय्यप्रकरणे पठ्यते । तत्र हि सायंप्रातर्दोहात्मकं हविर्द्रव्यम् ।

कल्पसूत्रकारास्तु प्रत्येकनाशे पृथक्प्रायश्चित्ताम्नानाद् द्वैविध्यस्यापि नाशे इदं प्रायश्चित्तमित्युभयत्वं विवक्षितमेवेत्याहुः ।

यत्तूभयत्वविवक्षायां वाक्यभेदः तथाहि नामपदानां परस्परमसम्बद्धानामाख्यातान्वयोऽरुणाधिकर-

---

भिमतमिदमेव । तथाच तद्वदत्र विवक्षितत्वेपि न दोष इति विवक्षैव एतेन तदर्थमत्र पूर्वमुक्त्योभयत्वमविवक्षितमिति परोक्तमपास्तम् तथाच नेदमस्य व्यभिचारस्थलमिति भावः ।

अतएवान्यत्तदाहापेति ध्रुवमपाये इत्यत्रेत्यर्थः । भवतीति समुद्रः कुंडिकेत्यादावपीति भावः । इदं यस्योभयमिति । सान्नाय्यपदं दधिपयसी । सान्नाय्येति सान्नाय्ययागप्रायश्चित्तप्रकरणे छिद्रकांडे इत्यर्थः । तत्रहि सान्नाय्ययागे यतः परेत्यापि परोक्तिरसंगतेति सूचयितुमन्यथा विवक्षामेवाह कल्पेति तथाचापस्तंबः यस्य सायं दुग्धं हविरार्तिमार्छेदिंद्राय व्रीहीन्निरूप्योपवसेद्यः प्रातः स्याच्छृतं कुर्यादथेतर ऐंद्रः पुरोडाशः स्यात्तस्य प्रातर्दोहे नास्य समवदाय प्रहरेद्यस्योभौ दोहावार्तिमार्छेतामाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनमग्निपुरोडाशे च यजेतैंद्रंपञ्चशरावेण यो भेद एवते यजेतेति ।

तत्परमतमेव खंडयति यत्त्विति । इतिर्हेतौइतीत्यस्य अर्थ इति शेषः । नचार्तिप्राप्तौ निर्वपेत् साऽर्तिर्हविःसंबंधिनीति तत्रापि वा-

णासिद्ध इति हविरार्त्तौ निर्वपेत् तच्च हविरुभयमिति। ग्रहैकत्वन्यायेन तु न गतार्थता पृथक्पदोपात्तत्वादिति। तन्न। पदोपादानवैयर्थ्यात्। नह्यर्थलाघवानुरोधेन तदुपादानस्य यथाकथं चित् अनुवादकत्वकल्पना युक्ता। अकर्तृके वेदे वक्तुरिच्छारूपे विवक्षाविषक्षे आरोपिते बोध्ये।

वस्तुतः परस्परासम्बद्धानां नामार्थानामाख्यातान्वयो न व्युत्पन्न इत्यग्रे वक्ष्यते उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेत्यादावुपेत्यस्याविवक्षा नञो विवक्षा तु लक्ष्यानुसारादेव।

क्वाचिदुद्देश्यगता विभक्त्यर्थसंख्या विवक्षितैव यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ गर्गा इति बहुत्वं ग्रहैकत्वस्येवाविवक्षाबीजाभावात्। एतदेवाभिप्रेत्य संख्याया गुणस्येतिसूत्रे गुणस्येति संख्या विवक्षिता इत्युक्तं भाष्ये। अतएवात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति वृद्धिसूत्रे भाष्यम्

कयभेदोऽस्त्येवेति हविषोऽप्यविवक्षा स्यादिति वाच्यं। आर्तिमात्रस्यावर्जनीयतया निमित्तत्वासंभवेन तद्विवक्षावश्यकत्वात्।

पृथगिति तस्मादुद्देश्यविशेषणमात्रमविवक्षितमितिभावः। युक्तेति किंचप्रकरणाद्यज्ञांगार्त्तौ विशेषाविषयेप्रायश्चित्तसंभवेन तत्रापि तद्दोषतादवस्थात्। नन्विदं वेदे तावद्बाधितमतआहाकर्तृके इति।

इदं परमतखंडनमपि अभ्युपेत्य। वस्तुतस्तु तदेवनेत्याह वस्तुत इति। आख्यातेति तदर्थेत्यर्थः। अग्रे समासप्रकरणे अतएव वलादित्वमार्धधातुकविशेषणं विवक्षितमेव। नन्वेवमुपेयिवानित्यादौ दोषोऽप्यत आहोपेयिवानिति। सर्वथा परमतासांगत्याय संख्यास्थलेपि तदभावमाह क्वचिदिति। अनेनातिप्रसंगो निवारितः अपिः पु-

किंचैकवचनेनैवोपपत्तौ बहुवचनकरणेन बहुत्वसंख्या विवक्षिता अतएव यूपाय छिनत्ति, पशूनन्क्ति, अग्नीनादधीतेत्यादावुद्देश्यगतमपि बहुत्वं विवक्षितमेव एवं विधेयविशेषणमपि अविवक्षाबीजसत्वेऽविवक्षितमेव। यथाम्रफलमेनं भोजयेति फलविधेयतापरनोदनायां भोजनफलस्य तृप्तेरेकफलभोजनेऽसंभवात्तात्पर्यानुपपत्त्या विधेयगतैकत्वस्याविवक्षा।

क्वचिच्छब्दोपात्तस्यापि अनुवाद्यविशेषणस्याविवक्षा यथा—

एतौ चेद्व्याधितौ स्यातां देयं स्यादिदमौषधम्।

इत्यादौ। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इत्यत्र न इत्येकत्वाविवक्षायामपि चकारेण वाक्यभेदकल्पनायाः स्थाने प्रत्येकमेकैकनकारलाभः। अस्य पूलस्य कटं कुरु अस्य पूलस्य कटं कुर्वित्यादौ वाक्यभे-

---

र्थसमुच्चये एवंच तदौत्सर्गिकमेवेति भावः। एतदेव विवक्षाबीजाभावरूपमेव। अतएव तत्र बहुत्वस्य विवक्षणादेव अत्र गर्गाः शतमित्यादौ। ननु शब्दसंस्कारायैव ग्रहैकत्ववत् बहुत्वमस्त्वत आह किंचैकेति। एवमुद्देश्यस्थलेऽनियमं प्रतिपाद्य विधेयस्थलेऽपि प्रागुक्तार्थस्यौत्सर्गिकत्वं स्वजीर्णसंमतपरमतासांगत्याय प्रतिपादयति एवमिति।

अनयैव रीत्यानुवाद्यस्थलेपि शब्दोपात्तत्वविषये प्रागुक्तार्थस्यौत्सर्गिकत्वेप्युपादानेत्याद्युक्तभाष्यार्थंद्रढयन्नाह क्वचिदिति अत्र द्वितावित्यविवक्षितमन्यथाऽन्यस्यरोगेऔषधदानानापत्तिरिति भावः। नन्वेवमपि पश्वेकत्वन्यायेन रदाभ्या मित्यादौ दोष एवात आह रदाभ्यामिति चकारेणेति पूर्वस्येति विभिन्नविभक्तिनिर्देशेन चेत्यपि

देनानेककटकरणकप्रतीतिवद् आद्गुणइत्यादौ तु पूर्व-परयोरिति द्वन्द्वनिर्देशेनैकवाक्यतयैवोभयोः स्थाने एकगुणविधानाद् न स्थानिभेदेनानेको गुणः विधेयगतसंख्याया अविवक्षायां बीजाभावाद् यथाऽनयोः पूलयोः कटं कुर्वित्यादौएकवाक्यतयैव बोधाद् उभयसंबन्धिनः एककटस्यैव करणप्रतीतिरित्येकः पूर्वपरयोरिति एकग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

ननु यथा आधानेनाग्निं संस्कुर्यादित्याद्यर्थकं वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यादिवाक्यं अग्न्यादिसंस्कारमात्रफलकं प्रति ब्राह्मणं सकृदेव स्वविषये प्रवर्त्तकं चातएव पुनः पुनर्नाधानादिसंस्कारः । तथा आद्गुण इत्यादेः व्याकरणस्यावर्णादचि पूर्वपरयोर्गुणो भवति गुणवच्छब्दरूपं साधु भवति तच्च प्रयोक्तव्यमित्येतत्पर्यन्तं व्यापारेऽपि तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सकृदेव बोधकमिति तत्संकृतस्यैकस्य खट्वेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्मालेन्द्रादिप्रयोगो न स्यात् । अतस्तत्तल्लक्ष्यविषयकाभिन्नसूत्रोपप्लवेन वाक्य भेदोवाच्यः तद्वत् पूर्वपराविषयेऽपि स्यादित्येकपदमावश्यकमिति चेन्न ।

एतच्छास्त्रबोध्यस्य तच्च प्रयोक्तव्यमित्यंशस्य नि-

बोध्यमत एवाहास्येति वाक्यभेद इति पूर्वविशेषणं । तदुक्तिफलमेवाहाद्गुण इति ।

नन्वेवं शास्त्राधिकारिपुरुषान्प्रति प्रवृत्तं तत्तच्छास्त्रं प्रति पुरुषमैकवाक्यतया सकृदेव बोधकं स्यादित्याशयेन प्रत्याख्याने शंकते नन्विति । अग्निं अग्नित्वावच्छिन्नं । तमेवाशयमाह तच्छास्त्रमिति।आद्यपोरन्तत्वादाहेत्यंशस्येति अस्याग्रेऽप्यन्वयः । शास्त्रस्येति जातावेकवचनं

त्यकाम्यत्वेन नित्यनैमित्तिककाम्यधर्मोपदेशकशा-स्त्रस्यैवासकृत्प्रवृत्तिसंभवात् । स्वाभावे पापजनकं नित्यम् । यथा ब्राह्मणहिंसा तद्बोधकं न ब्राह्मणं हन्या दिति ब्राह्मणमात्र विषयम् । नैमित्तिकं राहूपरागा-दिस्नानं तदप्यकरणेदोष श्रवणाद्राहूपरागमात्रविष-यम् । काम्यं ज्योतिष्टोमादि तद्बोधकं वाक्यं कामा-नामानन्त्यात् आवृत्या वाक्यभेदेन पुनः पुनः प्रव-र्त्तते ।

एव मर्थबोधनाय प्राप्ते शब्द प्रयोगे साधुभिर्भा-षितव्यं नासाधुभिरित्यनेनासाधुप्रयोगे पापश्रवणान्नि-त्यसमत्वम् साधुप्रयोगस्य । एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुक् भवतीति भाष्ये पठितश्रुत्या (स्मृत्या वा) काम्यत्वमप्यास्यानेन प्रयुक्तिलाघवात् अर्थ बोधनाय प्राप्ते एव प्रयोगे फल सम्बन्धबोधनं दर्शपूर्णमासयोरिव । एतेनैकस्यैव पुनः पुनः प्रयोगेणानेककामनाफलसिद्धिरिति अपास्तम् ।

धकंशास्त्रं । दिनासंक्रान्त्यादि । एवं पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इत्य-पि । तत्रापि तदकरणे दोषश्रवणात्तस्य पूर्ववयोमात्रविषयता वाक्य-मपि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकं ।

तस्योक्तं तत्वमुपपादयति एवमिति । तद्बोधकस्य वीप्सादेरभा-वादाह नित्यसमत्वमिति । गस्य तद्विधेरुक्तस्य । भाष्येति एकःपूर्वपर-योरितिसूत्रेत्यादिः । श्रुत्येति श्रुत्या काम्यत्वमप्यस्येति पाठः । स्मृ-त्यावेत्यपपाठः । अनेन श्रुतिवाक्येन प्राप्त एवेति अन्यथा सुप्रयुक्त इत्यनुवादासंगतिरेव स्यात् । एतेन उक्तरीत्या तस्यासकृत्प्रवृत्ति-संभवेन ।

अत्र सम्यक्ज्ञातः कोपि अर्थबोधनाय सुप्रयुक्तः शिक्षायुक्तमार्गेण प्रयुक्तः कामधुक् भवति किं वक्तव्यं सर्वेऽपीति सर्वेषां तथा प्रयोगः कार्य इति बोधनात्सर्वशब्दानां आवृत्त्या वाक्यभेदेन शास्त्रविषयता सूचिता। शास्त्रान्वित इत्यनेन शास्त्रस्मरणपूर्वकप्रयोगे धर्मः सूचितः। तत्तल्लक्ष्यविषयोपप्लुतवाक्ये गुणो भवतीति अंश आधानादिवद् लक्ष्यसंस्कारक एवेत्यावृत्तौ मानाभावाद् नैकलक्ष्ये पूर्वपरादिभेदेन पुनः पुन स्तस्य प्रवृत्तिः। तस्य प्रयोक्तव्यमित्यंशस्य नित्यकाम्यबोधकस्य तत्तल्लक्ष्यविषयकानन्तवाक्योपप्लवेन सजातीयानां च पुनः पुनः प्रयोगसिद्धिरिति बोध्यम्।

एवं पशुना यजेतेत्यादयोऽपि नैमित्तिका एव। भाविनोऽपि प्रधानस्य बुद्ध्यारूढत्वेन निमित्तत्व मिति विध्यावृत्त्या प्रतियागमेकैकपशुलाभः। एतदेव पश्यते-

---

ननूक्तश्रुतावेकः शब्दइत्युक्तेस्तदेव श्रुतितात्पर्यमितीदमयुक्तमेवात आहात्रेति उक्तश्रुतावित्यर्थः। तत्र बीजमाहार्थेति सारार्थमाहशिक्षायुक्तेति शंककोक्तं निराचष्टे तत्तदिति। आधानोपनयनाचमनादिविधयो नोकान्यतमधर्मोपदेशकास्तत्करणाभ्यां शुभादृष्टानुत्पत्तेः। किन्त्वग्न्यादिसंस्कारफलका एव तत्कार्यमग्निहोत्रवेदाध्ययनादितु करणाकरणाभ्यां धर्माधर्मजनक मित्यन्यत् अतो न तेषां पुनरावृत्तिस्तदिति भावः। एवंचैकग्रहणप्रत्याख्यानं युक्तमेवेति तात्पर्यम्। नन्वेवमप्येकस्य पुनः पुनः प्रयोगो न स्यादतआह तस्येति प्रत्यवायपरिहाराय फलप्राप्तये चेति भावः। प्लवेनेति वाक्यभेदादिति भावः।

एवं नित्यकाम्यस्थले उक्त्वा नैमित्तिकस्थले आह एवमिति। ननु यागस्यासिद्धत्वेन कथं निमित्तत्वमत आह भाविनोऽपीति अकरणे

संग्राहकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकाणि वाक्यान्युपप्लवन्त इति प्रति प्रधानं गुणावृत्तिश्च। अतएव विधिवाक्यात्तेन पुरुषेण स्वस्वप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविषयत्वस्य स्वीयस्वीयभागे ग्रहात् तत्र मदिष्टसाधनत्वस्य मत्कृतिसाध्यत्वस्य ग्रहे तत्तत्प्रवृत्त्युपपत्तिः। व्याकरणे च बालान्प्रति प्रतिप्रयोगं तत्तत्सूत्रयोजनं कार्यमितिव्यवहारात् आवृत्तिः सिद्धैव

भूवादयो धातव इत्यादौ प्रत्येकं धातुत्वपर्याप्तिबोधनाय बहुवचनम्। हरिरप्याह—

एकं ग्रहणकं वाक्यं सामान्येनाभिधीयते
कर्त्तरीति यथा तच्च पश्वादिषु विभज्यते ॥
एकरूपमनेकार्थं तस्मादुपनिबन्धनम्
योनिर्विभागवाक्यानां तेभ्यो ऽनन्यदिव स्थितम्

ग्रहणकवाक्यत्वाभावे यत्किंचिद्योगेन परिक्षीणशक्तित्वात् अन्येन प्रत्ययविधायकेन कर्त्तरि कृदित्यादि न संबध्येत। अतएव पशौ कर्तरीत्यादि उप-

---

प्रत्यवायादेवाह विध्यावृत्त्येति। एतदेव एत न्मूलकमेव। अत एव अनन्ततदुपप्लवादेव। तत्तत्पुरुषे विधिप्रवर्त्तनादेव। नन्वेवमपि व्याकरणे पूर्वांशस्येष्टावृत्तिलाभो न स्यादत आह व्याकरणेचेति। एवंच तथा तदभावेप्येवं प्रकारेण सेति भावः।

नन्वेवं धातव इति बहुवचनं व्यर्थमुक्तरीत्यैव सिद्धेरत आह भवेति। उक्तेऽत्रसंमतिमाह हरिरपीति अत्र पूर्वार्धार्थे। यथेत्यन्तो दृष्टान्तः। तच्चेत्यादिर्द्वितीयोर्थस्तस्मादित्यादिस्तृतीयोर्थः। ग्रहणकेति सङ्ग्राहकेत्यर्थः। अनेन व्यतिरेकमुखेनोक्तार्थः प्रदर्शितः यत्किञ्चिदिति प्रत्ययविधीत्यर्थः। परीति बहुव्रीहिः। कर्तरीत्यस्य विषयमाह कर्त्तरि कृदिति विशेष्य अस्य फल माहातएवेति दृष्टान्ततयो-

पद्यते । उपनिबन्धनं बहूनां वाक्यानां निबन्धनं स्थानं तेभ्यो विभागवाक्येभ्यः अनेकार्थं यथा ण्वुल्कर्त्तरि अण् कर्त्तरीत्याद्यनेकार्थबोधकमित्यर्थं पुत्र राजः।

एवंच विभक्त्यर्थसंख्यारूपमनुवाद्यविशेषणं विरोधे सत्यर्थापरिच्छेदकमेव । अविरोधि तु तत्परिच्छेदकतया तत्रान्वय्येव एतेन सुप्सुपेत्यादावेकत्वं विवक्षितं तेन सुबन्तसमुदाये न समास इति कैयटाद्युक्तमपास्तम् । किंच तत्रैकत्वविवक्षायां सर्वं सुबन्तैः समासालाभः सर्वप्रातिपदिकाच्च प्रत्ययालाभः । किंच सुबुत्पत्तिवाक्ये तेषां बहुत्वसंख्यावगमेन तद्विरोधादत्रैकत्वविवक्षा न युक्ता ग्रहैकत्ववत्

सुबन्तसमुदायेन समासस्तु भाष्यकृतेत्थं वारितः । सुप्सुपेति वर्त्तते । ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्त्तन्ते प्रातिपदिकात्सुप्सुपेत्युक्तेऽन्यस्मादन्यस्माच्च प्रत्ययः क्रियतेऽन्येनान्येन सुबन्तेन च समासः क्रियते । नैष दोषः । आकृतिस्तु प्रत्येकं समाप्यते । यावत्येतत्समाप्यते प्रातिपादिकादिति सुप्सुपेति च तावतः प्रत्ययोत्पत्त्या तावता समासेन भाव्यं प्रत्येकं च स

कपश्वादीत्यस्य विषयमाह पशाविति हरतेरित्यादिसूत्रे इति भावः । राज इत्यस्याहेतिशेषः ।

विशेषं वक्तुं प्रकृतमुपसंहरति एवञ्चेति तस्याविवक्षणे चेत्यर्थः । एतेन अनुवाद्यविशेषणत्वेनार्थापरिछेदकत्वेन ताबुद्दिश्य समासविधानात् । आदिना प्रातिपदिकादि । अत एवाह सर्वप्रातीति न केवलं तत्वं किन्तु तद्विरोधोपीत्याह किञ्च सुबिति ।

एतेनतेषामुत्पत्तिवाक्यादनेकत्वावगतेर्जातिपक्षे तज्जात्याक्रान्ततया व्यक्तिपक्षे च विनिगमनाविरहात्सर्वव्याक्तषु प्रवृत्तिः सिद्धत्यपा·

माप्यते प्रातिपदिकादिति द्वयोश्चैतत्समाप्यते सुप्स· पेतीति। आकृतावित्यस्य तज्जात्याश्रये सर्वत्रेत्यर्थः।

अतएव सरूपसूत्रे भाष्ये जातेः पदार्थत्वे गौरनुबन्ध्य इत्यत्र सर्वानुबन्धनाभावे कर्मवैगुण्यमाशङ्क्य यद्यपि तत्पक्षेऽनवयवेन साकल्येन चोद्यते तथापि जातिःप्रत्येकं समाप्यते इत्येकानुबन्धनेऽपि कर्मावैगुण्यमुक्तम्। नतु जातावुक्तं कार्यं यत्र क्वचित् व्यक्तौ करणेन शास्त्रस्य कृतत्वाद्व्यक्त्यन्तरे न प्रवर्तनेत्युक्तम्।

तथानित्यवीप्सयोरिति सूत्रे व्याप्तिप्रतिपिपादयिषारूपवीप्सोपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्ने साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणादिसम्बन्धप्रतिपादनरूपमनवयवाभिधानं तदुपादाने प्रयोजनमित्युक्त्वा यद्येवं जात्याख्यायां द्विर्वचनं प्राप्नोति व्रीहिर्यव इति जातौ पदार्थे साकल्येन सर्वद्रव्यप्रतिपत्तिरिति च कैयटः। न वैकार्थत्वाद् जातेरनेकार्थाश्रया च वीप्सा इति परिहृतमित्यन्यत्॥

स्तं तथा सति तद्भेदविवक्षाया एव फलितत्वात्तदाह प्रत्येकत्वेति नन्वेवं सुबन्तसमुदायेन महत्कष्टं श्रित इत्यादौ समासापत्तिरेवात आह सुबन्तेति समर्थसूत्रे इति भावः। यथाश्रुतासङ्गतेराहाकृतीति आकृति पदवाच्यजातीत्यर्थः। जातिपक्षे सर्वत्र प्रवृत्तौ भाष्यसम्मतिमाहातएवेति तत्पक्षे सर्वत्र प्रवृत्त्यभिमतत्वादेव। तत्पक्षे जातिपक्षे। अनवयेत्यस्यैव व्याख्या साकेति। स्पष्टार्थमस्य व्यवच्छेद्यमाह नत्विति।

अत्रैव भाष्यान्तरमाह तथेति। सूत्रे इति भाष्ये उक्तमिति शेषः। योग्यतया लक्ष्यार्थमाह प्रतीति। इतिर्भाष्यसमाप्तौ। तदाशयमाह जातावीति। च्चो व्युत्क्रमे कैयटश्च। शङ्कोक्तस्यासिद्धान्तिसंमतत्वसूचनायाह नवैकेति। उक्तभाष्यद्वयीयसमाधितात्पर्यं माह्यायमिति। स्वांगस-

अयं भावः—यथा स्वाङ्गत्वस्य जनपदत्वस्य च प्रत्येकं समाप्त्या स्वाङ्गसमुदायजनपदसमुदाययोर्न स्वाङ्गग्रहणेन जनपदग्रहणेन च ग्रहणं तथा प्रातिपदिकादिपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वादीनां प्रत्येकं समाप्त्या न तत्समुदायस्य ताभ्यां पदाभ्यां ग्रहणमिति। न च स्वाङ्गादित्यादौ एकत्वविवक्षया तदर्थलाभः। तत्रत्यैकत्वस्य स्वबोधकप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्वाङ्गवाचकशब्दान्वितत्वेऽपि स्वाङ्गानन्वितत्वयैकस्वाङ्गवाचकादित्यर्थलाभेन सुन्दरपाणिपादेत्यादौ ङीष्वारणासंभवात्स्वाङ्गवाचकपाणिपादशब्दस्यैकत्वात्

किंच ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादौ समासे संख्याया अभानेन प्रातिपादिकसमुदायात् प्रत्ययो दुर्निवारः। श्रूयमाणविभक्त्यर्थैकत्वं तु तत्रसमुदायान्वयि तस्मात् भाष्योक्तं समाधानमेव युक्तम्

किंचैवं स्त्रीभ्योढगित्यादेः स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायादापत्तिः। यथाच बहुवचनसत्त्वेऽप्येकैकस्त्रीप्रत्ययान्तादेव प्रवृत्तिः न तत्समुदायादेवमन्यत्रापि।

पशुना यजेतेत्यादौ त्वविरोधादेकत्वस्य प्रकृत्य-

मुदायस्य जनपदसमुदायस्य चेति पाठः। एवमग्रे तत्पदेन ग्रहणमिति पाठः। कैयटाशयमाह नचेति। स्वमेकत्वं एको यः स्वाङ्गवाचकः शब्द इत्यस्यैव ततो लाभेन तावतेष्टासिद्धिरिति भावः। समासे इति उपसर्जन इतिशेषः। अभानेनेतिपाठः। तस्मात्कैयटाद्युक्तरीतेस्तत्र न्यायतः सम्भवात्। एवं तत्रैकत्वविवक्षावदत्र बहुत्वाविवक्षया। इत्यादेरिति इत्यादिविहितढगादेरित्यर्थः। इत्यादाविति पाठ विषयसप्तमी।

परमप्रकृतं विशेषयाह पशुनेति। तमेवाह केचित्त्विति। तत्त्वविति एकप्रयोगीयानेकयागव्यक्तीत्यर्थः। अतएवाह सकलेति तदेव-

र्थान्वयित्वं इत्येतावता विवक्षाव्यवहारः ।

केचित्तु तत्तद्यागव्यक्तिविषयेणानेन पश्ववयव-साध्यसकलयागव्यक्त्युद्देशेन पशोर्विधानं तत्र यावति पशुत्वं समाप्यते प्रत्येकं तस्य विधानं प्राप्नोति अनेकयागानामुद्देश्यत्वात् । तद्वारणायैकत्वविवक्षा अन्यथा एदाभ्यामित्यादाविवोद्देश्यानेकत्वेनानेकपशु-विधानं स्यात् । यद्यपि एकेनैव सकलावयवलाभात् वृथा पशुवधभिया नैवानेकपशोर्विधानं तथापि तदविवक्षायां मांसलोभेनाज्ञानेन वानेकपशुकयागकरणे कर्मवैगुण्यं न स्यात् पशुत्वपर्याप्त्यधिकरणेन तदनुष्ठानादतस्तद्विवक्षा ।

न चात्रैकत्वविवक्षायामेकपशोरेव यागः स्यान्न पश्वन्तरस्येति शङ्कापि प्रतियागसमुदायात्मकयाग-व्यक्ति एकैकपशो र्विधानात् यागत्वावच्छेदेनैकपशो र्विधानासंभवादित्याहुः ।

एवं लिङ्गस्यापि विवक्षाविवक्षे बोध्ये ।

इति सुबर्थसंख्याविचारः ॥

दृष्टान्तेन द्रढयति अन्यथेति तदविवक्षायामित्यर्थः । उक्तमेव विशदयति यद्यपीति मांसेत्यादेर्मध्यमणिन्यायेनान्वयः । अत्र पक्षे प्रतीत्यस्य व्यक्तीत्यत्रान्वयः । ननु एकप्रयोगे इष्टसर्वप्रयोगेपि एकस्य पशोर्विधानापत्तिरत आह यागत्वेति । केचिदित्यरुचिबीजं तु सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन पशुत्वपर्याप्त्यधिकरणकेनैव यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थलाभेनानेकपशुकयाग च तदनधिकरणपशुसमुदायेन यागानुष्ठानात्तद्वैगुण्यमेव एकत्वविवक्षायामप्येकेनैव नानेकेनेति नियमेनैव कर्मवैगुण्यस्योपपादनीयत्वादिति । उक्तं सर्वमन्यत्र तथैवातिदिशति एवमिति ।

इति सुबर्थसंख्यानिरूपणम् ।

अथ वृत्तिविचारः ।

तद्विषयं समर्थः पदविधिरिति सूत्रं सामर्थ्यं चा-ऽऐकार्थीभावः । पृथगर्थानामेकार्थीभावः सामर्थ्यं राजपुरुष इति समासे एकार्थानीति भाष्यात् । एवञ्च यत्किञ्चित्पदजन्यपृथगुपस्थिति विषयार्थकत्वेन लोके-दृष्टानां शब्दानां विशिष्टविषयैकशक्त्यैवोपस्थितिज-नकत्वमेकार्थीभाव इति फलितम् । तेषां तत्वं तु साहृ-श्याद्बोध्यम् । कार्यशब्दं मन्वतां वाक्यादेव वृत्तिनि-ष्पत्तिबुद्धेर्वा ।

एकार्थीभाव इति च्विनिर्देशो गौणमेकार्थत्वं स-मासघटकपदानां बोधयितुं । यथा पदानामसत्वात्त-त्सत्ताव्यवहारो गौणः तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहा-रोऽपीति बोध्यम् ।

विभक्त्यन्ते एतद्धारणाय दृष्टानामित्यन्तं, तेषां लोके तत्वेन दृष्टत्वात् । औपगवादौ प्रत्ययानां तथा दृष्टत्वाभावेन यत् किञ्चित्पदजन्येत्युपस्थितिविशे-षणम् । अपत्यरूपार्थस्योपगोरपत्यमस्तीत्यादौ तथा

अथेति सुबन्तप्रकृतिकसमासघटितत्वादिति भावः । तद्विषयं वृत्तिविषयकं । अत्र उक्तसूत्रे भाष्यमर्थत आह पृथगिति । किं सम-र्थं नामेत्यादिस्तत्रत्यः । एवं च तथा तदुक्तौ च । विशिष्टेति बहुव्री-हिः। ननु तयोर्भेदादयुक्तमिदमत उक्तभाष्याशयमाह तेषामिति पदा-नामेकोपस्थितिजनकत्वमित्यर्थः । साहश्यात् वाक्यीयत्वाध्यवसाये-न अतएवाहैकेति नित्यत्वपक्षे इदं । अत एव पक्षान्तरमाह कार्यमि-ति जातावेकवचनं ॥

गौणत्वमेव विशदयति यथेति । एतदिति एकार्थी भावेत्यर्थः । तत्त्वेन तदर्थकत्वेन। प्रत्ययानां तद्धितानां । नन्वेवं पूर्वातिप्रसङ्ग एवा-

दर्शनसत्वात् । विभक्त्यर्थस्य तु न तथात्वं तद्वाच्यार्थवाचकस्य शब्दान्तरस्याभावादिति निरूपितम् ।

विशिष्टविषयैकशक्त्येति हेतुवचनं, अत एव कैयटः अन्य एवावयवार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तदपेक्षयैकार्थीभाव उच्यते पांसूदकवदविभागापन्नत्वादिति ।

अयं भावः—वाक्ये यथा पदैः पृथक् पदार्थानां बोधेऽप्याकाङ्क्षामूलकवाक्यशक्तिवशाद्विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थप्रतीति नैवं वृत्तौ । किन्तु अवयवशक्तिभ्यामाकाङ्क्षामूलकसमुदायशक्तिसहकृताभ्यां नियतोद्बोधकवशात्पदार्थबोध एव जायमानो विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टविषयो भवति तत्र विशिष्टशक्तिग्रह इत्थं राजपुरुषादिपदं राजसम्बन्धवत्पुरुषादौ शक्तमिति । तत्र सा विशिष्टशक्तिः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन सम्बन्धांशे विशेषणत्वाद्यंशे च पर्यवस्यति, राजादेः क्लृप्तावयवशक्त्यैवोपस्थितिसम्भवात् ।

आकाङ्क्षामूलकेति विशेषणात् नित्यघट इत्यादेर्नैकार्थीभावेन साधुत्वम् ।

त आह विभेति । शक्त्यादेर्नैयात्किञ्चित्पदजन्यपृथगुपस्थितिविषयत्वमित्यर्थः । निरूपितं कारकप्रकरणे । हेत्विति तत्स्वरूपबोधनायेति भावः । अतएव ईदृशैकार्थीभावाङ्गीकारादेव । उभय तात्पर्यमाहायमिति । तच्छक्यमाह विशेष्येति सार्वत्रिकत्वायाह नियतेति । तत्र तयोर्मध्ये । तत्र वृत्तौ । सम्बन्धेति स्वस्वामिभावादीत्यर्थः । विषयताया अपि शक्यत्वस्य प्राक्निरूपितत्वादाह विशेषणेति । अतएव वि-

विशेषणत्वेनापस्थितघटत्वादेः स्वविशेषणकाकाङ्क्षाऽभावाद् अतो नित्यो घट इत्यादिवाक्यमपि न। अत एव राजपुरुषैकदेशे राज्ञि वाक्य इव ऋद्धस्येत्यादिविशेषणान्वयो न तस्य पदार्थैकदेशत्वात्।

यद्यपि तस्य राजपदार्थत्वमस्ति। तथापि विशेषणान्वये विशेष्यस्येतरविशेषणत्वविषयकशक्तिग्रहाविषयत्वस्य तन्त्रत्वेनेतराविशेषणत्वेन ज्ञातस्य तन्त्रत्वेन वा दोषाभावः। एतन्मूलिकैव पदार्थः पदार्थेनान्वेति ननु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिः।

दर्शनीयायाः माता दर्शनीयामाता इत्यादौ एकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्यसत्वेऽपि न पुंवत्त्वम्। वृत्तेःपूर्वमपि यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुंवत्त्वप्रवृत्ते र्भाष्यसंमतत्वात्। राज्ञि विशेषणान्वयरूपविशेषस्यैकार्थीभावकृतत्वं भाष्ये दूषितम्। एकार्थीभावसत्वेऽपि देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ तदभावात्।

शिष्टशक्तिस्वीकारादेव। णत्वविषयकेति पाठः।

लाघवादाहेतएवेति। तत्र प्रत्येकशक्तिविशेष्यत्ववत एव समुदायशक्तिगम्यविशेषणत्वेनोपस्थितेर्विद्यमानमपि राज्ञिराजपदार्थभूतविशेष्यत्वं विशिष्टशक्तिगम्यया विशेषणतया तिरोभूतं प्रकारभावेनेत्यर्थः। एवं सति प्रसक्तपुंवत्वातिप्रसङ्गं निराचष्टे दर्शेति वक्ष्यमाणभेदार्थं वाक्योपादानं अतएव पट्वीमृद्व्याविति द्वन्द्वे युगपदधिकरणतावचनपक्षे पुंवत्वमापादितं भाष्ये। अपिना वृत्तिसमुच्चयः।

भूषणादिसकलप्राचीनग्रन्थासाङ्गत्यायोक्तमपीदं न भाष्यसंमतमित्याह राज्ञीति तदादावित्यर्थः। तत्रान्वयव्यभिचारमाहैकार्थीति तत् अनन्वयः। भाष्यीयन्यूनतां परिहरन् व्यतिरेकव्यभिचारम-

इदमुपलक्षणम् । घटादिपदे एकार्थीभावाभावेऽपि तदेकदेशे घटत्वादौ विशेषणान्वयाभावादित्यपि बोध्यम् । राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेतिवद्राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यप्यतएव न । एकत्र विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकस्य ज्ञातस्य वा परत्र विशेषणत्वायोगात् । घटः पटश्च द्रव्यमितिवत् तदर्थे द्रव्यपदस्य घटरूपविशेषपरतायां द्रव्यं पटश्चेत्यप्रयोगात । एवं राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेतिवद् राजपुरुषो भार्यायाश्चेति न । एकविशेषणवैशिष्ट्येन गृहीतशक्तिके ज्ञाते वा विशेष्य तत्सजातीयसम्बन्धेन विशेषणान्तरसम्बन्धस्याव्युत्पत्तेः । घटो द्रव्यमित्यर्थे घटो द्रव्यत्वस्येत्यप्रयोगात् ।

तदुक्तंभाष्ये राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्तयति पुरुषोऽपि राजानं स्वान्तरेभ्यो निवर्तयति इति ।

राजसंबन्धविशिष्टे भार्यायाः प्रतीतिविषयत्वादिसंबन्धबोधको राजपुरुषो भार्याया इति प्रयोगस्तु राजपुरुषः सुन्दर इतिवदिष्टः।तत्र सुन्दरनिष्ठप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताया अवच्छेदकं पुरुषत्वमेव नतु राजसबन्धोऽपीत्यभिप्रायेण प्रधानस्य सविशेषणत्वेऽपि वृत्तिरिति व्यवहारः । एवं सर्वत्र विशिष्टाविष-

---

प्याहेदमिति तदिति तदर्थेत्यर्थः । तस्य फलान्तरमाह राज्ञ इति अत एवेत्यस्यार्थमाहैकत्रेति । प्राग्वत पक्षान्तरमाह ज्ञातस्यैवेति । अत्र हेतुमाह घट इति। लक्षणया आह घटरूपेति। पक्षान्तरमाहैवमिति अस्यार्थमाहैकेति । प्राग्वदाह ज्ञातेवेति । उभयत्र संमतिमाह तदिति उभयमित्यर्थः । उक्तान्यातिप्रसङ्गमुक्तरीत्या प्राप्तमिष्टापत्त्याऽन्यथा परिहरति राजसम्बन्धेति ।

नन्वेवं प्रधानस्य सविशेषणत्वेऽपि वृत्तिरिति व्यवहारोच्छेदाप-

यकज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकत्वादि विशेष्यनिष्ठधर्मे ए-वेति बोध्यम् । विशिष्टस्य विशेष्यानतिरेकाद् इति-कर्मधारयप्रकरणे स्फुटीभविष्यति ।

एकार्थीभावबलादेव वृत्तावुपसर्जनपदार्थे संख्या-बोधकप्रातिपदिकाभावे एकत्वादिरूपसंख्याविशेषान-वगतिस्तेन द्विपुत्रादौ न दोषः । मासजातादावपि श-ब्दान्न तद्बोधः । किंत्वनेकमासजाते द्वित्रिशब्दादिपूर्व-मासजातस्यैव प्रयोगाद् एकमासजातविषय एवाधं प्रयोग इति निश्चयः । त्वत्पुत्रो युष्मत्पुत्र इत्यादाव-पि प्रयोक्तुरहंकारानास्पदचैत्रपुत्र इत्येव बोधःविग्रह-वाक्यीयैकवचनत्वारोपेणादेशः । अयं चारोपो न बो-धफलकः,किंतु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकः, वृत्तेस्तथाबोधे भाष्यकृताऽसाधुत्वबोधनात ।

यत्तु आदेशनदभावाभ्यां तत्र संख्याविशेषाव-गतिः भाष्यं तात्पर्यग्राहकाभावे सतीति पूरणीयमिति॥

तन्न । तद्विधायकशास्त्राज्ञानवतः तद्बोधानाप-

त्तिस्त्वद्रीत्या वृत्तौ केवलविशेष्ये विशेषणान्वयस्यैवाभावात् अत आह तत्रेति दृष्टान्तवाक्ये इत्यर्थः । एवं च तथा प्राचीनग्रन्थाश्लि-ष्टया एवेति बोध्यं । नकेवलमत्रैवेत्थं किन्त्वन्यत्रापीत्याहैवमिति ।

प्राचां ग्रन्थासाङ्गत्यायाहैकत्वादीति । तेन संख्याबोधकेति वि-शेषणेन नचैवमन्यत्राप्रसंगापत्तिरतआह मासेति गमकाभावादि-ति भावः। तस्यैव तच्छब्दस्यैव । एवमन्यत्रापीत्याहत्वदिति । प्रागुक्त-सिद्धान्तमतेनाह प्रयोक्तुरिति । नन्वेवं कथ मादेशतदभावावत आह विग्रहेति नन्वेवं बोधोपि स्यादत आहायं चेति ।

कैयटयुक्तिं खण्डयति यत्त्विति तत्र उभयो स्तयोः तात्पर्येति नतु संख्याबोधकेतीति भावः । तदिति आदेशेत्यर्थः । पक्षान्तरे प्रसि-

त्तेः। विग्रहे द्विवचनबहुवचनान्तत्वेऽपि एकार्थीभावबलाद्वृत्तौ तदबोधः। अतएव प्रगृह्यसंज्ञासूत्रभाष्यप्रयुक्ते कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यादौ द्विवचनान्तेन विग्रहेऽपि वृत्तौ द्वित्वाबोधः, किन्तु कुमारीत्वादिनैव कुमारीद्वयबोधः। अन्यथा सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वव्यञ्जकाभावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वेनासाधुप्रयोगे भगवतोऽश्रद्धेयतापत्तिः। एवंच वृत्तौ संख्यानवगमेऽपि अनेकार्थप्रतीत्या तथा विग्रहे बाधकाभावः। अतएव संख्याविशेषानवगतिरेवोक्ता नत्वनेकार्थानवगतिरुक्ता। चित्रगुरित्यादौ गोत्वेनैव शब्दतोऽनेकगोव्यक्तिबोधः नतु बहुत्वेन। तन्मध्य इत्यादौ तत्वेनैव व्यक्तिद्वयबोधो नतु द्वित्ववत्त्वेनैवमन्यत्राप्यूह्यम्।

अतएव कुक्कुटेन्द्रगोपवाचकगोपुचरवर्षासुजादौ बहुवचनसत्वेऽपि न संख्याविशेषबोधः। अत्र तादृशस्यैव रूढत्वाद् बहुवचनान्तेनैव विग्रहः। एवं चा-

---

सत्वादाह सिद्धांते इति। ईदूदेदंतं द्विवचनमित्यर्थे इत्यर्थः। अस्य विग्रहवाक्यस्य। तदुपपत्तिमुक्तां द्रढयति एवंचेति तथाबोधांनगीकारेचेत्यर्थः। अतएव तथातत्प्रतीतेरेव। उक्ता भाष्ये। अन्यत्राप्येवमेवेत्याह चित्रगुरित्यादि इत्यादावपीत्यर्थः। एवमग्रेपि। अनेकत्वं व्यक्त्यन्तरा (?) ।

यद्विवाति मते दोषान्तरं सूचयन्नाहातएवेति वृत्तौ तद्बलात्सर्वथातदनंगीकारादेवेत्यर्थः। कुक्कुटश्चेंद्रगोपश्चतयोर्वाचकौ यौ तौ तदादावित्यर्थेन समुदितान्वयमात्र एव तात्पर्यं नतु यथासंख्यान्वये इतिन प्रयोगानुपपत्तिरिति बोध्यं। नन्वेवमन्यवचनांतघटितप्रयोगस्यापत्तिरत आहात्रेति उभयत्रेत्यर्थः।

आरोपितबहुत्वाश्रयो बहुवचनरूपः संस्कारो नतु प्रकृत्यर्थान्वयी। यथाच घटा इत्यादितो बहुत्वेनैव कदाचित् त्रयाणां कदाचित् चतुरादीनां भानं, नतु कदाचिदपि त्रित्वचतुष्ट्वादिना, तथा वृत्तौ राजत्वादिनैवैकानेकव्यक्तिभानं तात्पर्यवशान्नत्वेकत्वद्वित्वादिना।

दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतरा इत्यादौ च संख्याया अभानाद् दन्तत्वेनोष्ठत्वेन दन्तौष्ठलक्षणार्थद्वयस्य प्रतीतेस्तरबेव। अनेकव्यक्तिसत्वेऽपि तासामनेकत्वेन शब्दतो भानाभावादिति बोध्यम्। एतद्वत्स्तोकाभ्यांमुक्त इत्यादावलुकि न साधु। अनभिधानाद् इति स्पष्टं भाष्ये।

जातौ बहुवचनमिति कैयटोक्तं तु न युक्तम्। जात्याख्यायामित्येतत्सूत्रं प्रत्याचक्षाणेन भाष्यकृता जातौ पदार्थे बहुवचनस्यासाधुत्वबोधनाद यथोत्तरं

यद्यपि वर्षाशब्दस्य नित्यबहुवचनान्तत्वमिति सुवचं तथाप्यार्थमावश्यकमाह ताद्दशेति। नन्वेवं कथं तावद्बहुवचनमेवातआहैवंचेति तादृशस्यैव रुढत्वेचेत्यर्थः। बहुत्वेति अवयवगतेत्यादिः। तत् बहुत्वं। प्रागुक्तहेतोः बहुवचनप्रसङ्गात्स्मृतदृष्टान्तेनोक्तमर्थं मध्ये सिंहावलोकनन्यायेन द्रढयति यथाचेत्यादिना बोध्यमित्यंतेन। अयं ग्रन्थ ऊह्यमित्यनंतरं तूचितः। व्यवस्थार्थमाह तात्पर्येति।

नन्वेवं तमबापत्तिः क्वचिदत आह दन्तोष्ठस्येति मध्ययोगे षष्ठीयं नतु निर्धारणे। उक्तरीत्यैवाह दंतत्वे चेति। ओष्ठत्वेन द्विवचनत्वमस्तीति सूचितम्। अनेकत्वेन द्वित्वबहुत्वाभ्यां। कृत्यल्युट इत्यादौ स्वारोपितबहुत्वनिमितकं बहुवचनमिति बोध्यं। एतद्वत गोषुचरादिवत्। गोषुचरादावाह जाताविति। ननु तथापि सूत्रमते साधुत्वमेवात आह यथोत्तरमिति। अत एव मासजातादावुक्तरीत्या निर्वाहा-

मुनीनां प्रामाण्यात्। अतएव भाष्यकृताऽस्य विशेषस्योपसर्जनविशेषणाभावरूपविशेषस्य गुरुकुलमित्यादाविव मासजातादावव्यापकत्वं नोक्तं

संख्याविशेषानवगतिरेवाभेदैकत्वसंख्यापदेनोच्यते। भेदसहचरिताद्वित्वादेरेकत्वस्य चाभानमिति तदर्थः। संख्याविशेषप्रतीतौ पृथगुपस्थापकपदज्ञानं कारणमिति तत्प्रतीत्यभावस्यैकार्थीभावकृतत्वमन्यथा घटो घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि संख्याविशेषावगत्यापत्तिः। तदुक्तं हरिणा—

वाचिका द्योतिका वापि संख्यानां या विभक्तयः।
तल्लुक्यवयवे वृत्तौ संख्याभेदो निवर्त्तते इति ॥

यत्त्वत्र अभेदैकत्वसंख्या भासते, परित्यक्तवि-

देव। यस्य मासेत्यत्रान्वयः। दृष्टांतं व्यतिरेके आहोपसर्जनेति। एवं सति चिरंतनोक्तिं खण्डयितुमभ्युपेत्य तदीयव्यवहारं तावद्योजयति संख्येति। एवेन तन्मतव्यवच्छेदः। ननु न ततस्तत्प्रतीतिरत आह भेदेति भेदश्चैकत्वंच तदर्थसंख्याभानं तस्याभावः। भेदपदं तत्र लाक्षणिकमिति भावः।

ननु तत्र तदनवगतेः कथमेतत्कृतत्वमत आह संख्येति। अन्यथा तस्य तत्र कारणत्वाङ्गीकारे। पत्तिरिति तथाच द्विवचनाद्यापत्तिरिति तथा प्रयोगोच्छेद एव स्यादिति भावः। वाचेका इति अपिरत्युक्रमे। वृत्तौ तल्लुक्यव्ययवे उपसर्जनपदार्थे तदभानमित्यर्थः।

कैयटहरदत्तदीक्षितभूषणकृदादिसिद्धान्तं खण्डयितुमनुवदति यत्त्वित्यादि अत्र घटकोपसर्जनपदार्थे। एवेनोक्तव्यवच्छेदः। नन्वेवं निःशेषरूपभेदरहितैकत्वमित्यर्थस्य युक्तत्वेऽपि विशिष्टस्य कथं संख्यात्वमत आह यथैकत्वमिति। अत्र व्युत्पत्तिं प्रदर्शयन् संमतिमाह द्वित्वेति।

शेषसंख्यासामान्यमेवाभेदैकत्वसंख्या, यथैकत्वं द्वित्वादीनां निमित्तं तथेदमभेदैकत्वं सर्वेषामेकत्वादीनां निमित्तमिति सापि संख्येत्युच्यते द्वित्वाद्यनुस्यूतैकत्वादेकस्वभावत्वेनाभिन्नमिवेति तेन पदेनोच्यते इति-हेलाराजः।

यथा दूराद्रूपमात्रं गृह्यते न तु शुक्लकृष्णादिविशेष एवं राजपुरुष इत्यादौ सत्त्वभूतत्वात् संख्यावानत्रार्थ इत्येतावत्प्रतीयते न त्वव्ययार्थवद् असंख्यो नापि घटादिवद्विशेषसंख्यावच्छिन्न इति। विशेषपरित्यागश्च तदभानमेव।

यद्वा राजपुरुष इत्युक्ते राजद्वयादिसंबन्धिनोऽपि भानात्सर्वविशेषाणां सामान्यरूपेण भानं मधुनि रसानामिव। अतएव तत्र राज्ञो राज्ञां वेति जिज्ञासा। विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात्सति तु निमित्ते मासजातादौ तत्प्रतीतिर्भवत्येव।

उक्तं भाष्यं तु राजपुरुष इत्यादिप्रयोगविषयमेव। तदुक्तं हरिणा—

उक्तमर्थं वक्ष्यमाणहर्युक्तदृष्टान्तेनोपपादयति यथेत्यादीत्यंतेन। नन्वेवं सामान्यस्य विशेषानालिङ्गितस्याभावात् कथं तत्त्यागोऽत आह विशेषेति। आदिना बहवस्ते। अपिनैकराजसम्बन्धी। अत्रापि वक्ष्यमाणतदुक्तमेवाह मधुनीति। अस्यावश्यकत्वमाहातएवेति। अस्यार्थमाह विशेषेति। इदमपि गमकाभावे इत्याह सति त्विति तत्प्रतीतिर्विशेषरूपेण विशेषप्रतीतिः।

नन्वेवमुक्तभाष्यविरोधोऽत आहोक्तमिति। यमेव यकमेव। तदुक्तमिति इतीत्यन्तेनेति भावः। वाऽनास्थायां नतूक्तविकल्पे। तत्रेत्यस्या-

अभेदैकत्वसंख्या वा तत्रान्यैवोपजायते।
संसर्गरूपं संख्यानामविभक्तं तदुच्यते।

वृत्तावुपसर्जनपदार्थानामपि सत्त्वभूतत्वात्संख्यायोगावश्यकत्वेन विशेषसंख्याऽभावेन च सामान्यसंख्यारूपं सर्वसंख्याविशेषाणां संसर्गरूपं तादृति तदर्थः।

यथौषधिरसास्सर्वे मधुन्याहितशक्तयः।
अविभागेन वर्त्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुः। इति

अनेन यद्वेति पक्ष उक्तः। आद्यमाह·

भेदानां वा परित्यागात्संख्यात्मा स तथाविधः।
व्यापनाज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते।

पूर्वं समस्तभेदसंसर्गरूपं तदित्युक्तम्। इदानीं तु समस्तभेदानुगतं भेदापोहरूपं तदिति विशेषः। अर्थस्य सामान्यविशेषरूपानेकधर्मवत्त्वेऽपि विचित्रत्वाच्छब्दशक्तीनामुपसर्जनपदेन सर्वविशेषसंसर्गभानं सर्वविशेषाणां संख्यात्वेन वा भानम्।

अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान्।
प्रख्यायते न शुक्लादिर्भेदरूपं तु गृह्यते। इति।

र्थौ वृत्ताविति। अपिना विशेष्यं। अपृथगुपस्थितेराह विशेषेति। अभावेन चेति च्छेदः। अविभक्तमित्यस्यार्थः सामान्येति। तृतीयपादार्थमाह सर्वेति। तदिति सामान्ये नपुंसकं तत्पदवाच्यमिति तदर्थः। एवमग्रेपि। हर्यंतरमाह यथौषेति स्पष्टोऽर्थः। इतिर्हरिसमाप्तौ एवमग्रेपि।

अनेन उक्तपद्यद्वयेन। आह स एव। प्राग्वत्-पूर्वतो विशेषस्य स्पष्टतयाऽप्रतीतेराद्यो तमाह पूर्वमिति। अथ मतद्वयतात्पर्यमाहार्थस्ये·

तन्न। तथा बोधाननुभवात्। द्रव्यस्य संख्याऽव्यभिचारेण तज्ज्ञानसंभवात्। तत्र तादृशजिज्ञासायाः स्वरसतः सिद्धत्वाभावेन स्ववासनाकल्पितत्वाच्च। अतएव हेलाराजेनैतन्मतद्वयोपपादकहरिकारिका मतान्तरमाहेत्यवतारिता। तस्य चारुचिग्रस्तत्वं तन्मते भाष्यस्य संकोचेन व्याख्यां कुर्वता गोषुचरार्थं प्रत्याख्यातमपि जात्याख्यायामिति सूत्रमावश्यकमिति वदता हरिणा कैयटेन च बोधितम्। नच तत्प्रत्याख्याने द्रव्याभिप्रायेणैव बहुवचनस्य साधुत्वं वाच्यं तत्रैकशेषार्थमेकशेषसूत्रारम्भे गौरवमिति वाच्यम्। द्रव्येऽपि पदार्थे तत्प्रत्याख्यानस्य भाष्ये कृतत्वेनाक्षतेः। निरूपयिष्यते चेदमुपरिष्टात्।

अतएव भाष्येऽभेदैकत्वसंख्येति व्यवहारो भासते इति च नास्ति। वृत्तौ संख्याविशेषो न भवतीत्येतावदेव समर्थसूत्रे भाष्यम्। तेन रूपेण संख्याभानस्यान्यत्राहृष्टत्वाच्च।

ति। हर्यन्तरमाहागृहीतेति। इति एतेन 'भेदापोहस्तु गम्यते' इति भूषणधृतपाठः प्रत्युक्तः पौनरुक्त्यापत्तेः। स्पष्टोऽस्यार्थः। पूर्वपक्षार्थस्तु भावप्रकाशे स्पष्टः। नन्वेवं विशेषजिज्ञासा न स्यादत आह द्रव्यस्येति अव्यभीति च्छेदः। जिज्ञासायां न शब्दजन्यं तज्ज्ञानं नियामकं आम्रफलदर्शनमात्रेण सविशेषजिज्ञासानापत्तेरिति भावः।

अभ्युपेत्येदमतो वस्तुतत्वमाह तत्रेति राजपुरुषादावित्यर्थः। अतएव उक्तार्थस्यानुभवविरुद्धत्वादेव। तस्य च मतान्तरस्य। जातावेकवचनं भाष्यस्य उक्तस्य। ग्रस्तेत्यस्य बोधितामत्यत्रान्वयः समुच्चितस्य प्रत्येकमन्वयो नात्र यथासंख्यं। द्वितीयऽसङ्गतिमाशङ्कते नचेति। तत्र तथा सति। कथमित्याशङ्कायामाह निरूपेति

अतएव कालाः परिमाणिनेति सूत्रे एकवचना-न्तानामुपसंख्यानं मासो जातस्येत्याद्यर्थे माभूदिति-वार्त्तिकमनभिधानान्नेत्युक्तमिति प्रत्याख्यातम् ।

एवमलुक्सूत्रेपि भाष्ये द्विवचनबहुवचनान्ताना-मसमासोऽनभिधानादित्युक्तम् । अनभिधानादित्यस्य समासेन द्वित्वादिसंख्यावैशिष्ट्येनानेकव्यक्त्यनभिधा-नादित्यर्थः । द्विवचनेत्यादेश्च द्वित्वादिवैशिष्ट्येन बोध-कानामित्यर्थः ।

किंचार्द्धं नपुंसकमिति सूत्रेऽर्द्धं पिप्पलीनामित्य-र्थे समासमाशङ्क्यैकाधिकरणेनेत्यनुवृत्त्या समाहितम् । तव तूपसर्जनपदार्थे एकत्वस्यैवाङ्गीकारेण समासप्र-सङ्ग एव नास्ति । मम तु पिप्पलीत्वेनानेकव्यक्तिभाने समासशङ्कोचितैव । किंचात्रपक्षे गोषुचरे जात्या-ख्यायामभेदैकत्वे बहुत्ववदतिदेशाद्बहुवचनमुक्त्वा स्तोकान्मुक्त इत्यादावेकवचनमुत्सर्ग इत्येकवचनमि-त्युक्तं, तत्परस्पराविरुद्धम् । तदैकत्वे बहुत्वातिदेश-

---

एकशेषप्रकरणे इत्यर्थः । तन्त्रेणेत्यर्थः तन्त्रेणेतिभावः । अतएव मासजातादौ सिद्धान्तरीत्यङ्गीकारादेव । उक्तमितिहेतौ इत्युक्त्येत्यर्थः। तव तु तत्प्रतीतिसत्त्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। एवमग्रेऽपि । उभयत्र स्वमते-नाहानभीति । नन्वेवं कथं तदन्तत्वमत आह द्विवचनेति । तत्र दोषा-न्तरमाह किञ्चेति। एवमग्रेपि। रणे इत्यन्वितिपाठः।

अत्र पक्षे मतान्तरे । एवमनेक भाष्यादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वे-नात्र विषये हरेरपि महाप्रमाद इति तदनुयायिनामन्येषां प्रमादः सुतरामिति ते सर्वेऽयुक्ता एव किन्त्वभेदैकत्वस्य संख्यात्वे तद्गण-नायामादावेकत्ववत्तस्याप्यादौ तद्गणनापत्तिः । किञ्च नियतविषय-परिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वस्य बहुत्वे इव तत्र दुर्वचत्वमिति

वदेकवचनस्यापि प्राप्तेरिति दिक् ।

एवं चकारयोगो वाक्ये राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेत्यादौ भवति, नतु राज्ञो गवाश्वपुरुषा इत्यादौ समासे । वृत्तौ समूहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवृत्त्या भेदनिबन्धनसमुच्चयरूपस्य द्योत्यत्वाभावेन द्योतकस्याप्यप्रयोग इति कैयटः । पृथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य चद्योत्यतया चप्रयोगाभावस्यापि समासे एकार्थीभावकृतत्वम् । लोकेऽपि पृथक्ज्ञातयोरेवैकदेशस्थत्वे समूहव्यवहारात् ।

नच समासेन चार्थस्याभिहितत्वात्तदप्रयोगः । समासेन सत्त्वभूतस्य विशेष्यतयाभिधानेऽपि असत्त्वभूतस्य विशेषणतया बोधार्थं चप्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । चार्थे द्वन्द्व इति तु सादृश्याच्चार्थत्वारोपेण ने-

---

बोध्यं तदाहेति दिगिति ।

तस्यफलान्तरमाहैवमिति । आदिभ्यां दत्तस्य च गौः दत्तचैत्रमैत्राणां गौरित्यनयोः सङ्ग्रहः । तत्र द्वितीयमुपपादयति वृत्ताविति । नन्वेवमप्येतस्य कथमेकार्थीभावकृतत्वमत आह पृथगिति ननु तत्रैव किम्मानमत आह लोकेऽपीति । अपिना वेदः । अस्य तत्वं विघटयति नचेति । दुर्वारत्वादिति अतएव तस्य तद्विवरणत्वम् ।

नन्वेवं चार्थे द्वंद्व इत्यस्यासङ्गतिरतआह चार्थे इति । नच वस्तुतश्चार्थे सति द्वंद्व इति तदर्थः । भूसत्तायामित्यादावपि तथात्वापत्त्याऽनुशासनस्यार्थनिर्णायकस्य क्वाप्यभावापत्तेः । सह विवक्षाविरहेपि भेरीपटहं वादयेति द्वंद्वापत्तेश्च । यद्यपि समूहस्य द्विर्बोधानतुभवान्न तत्र चप्रयोग इति मतस्य तत्कृतत्वं तथापिचेनासत्त्वभूतविशेषणोपस्थितेर्वृत्तौ तद्वैपरीत्यस्यान्यत्र विशेष्यविशेषणभावाद्वैपरीत्यवदेकार्थभावकृतत्वमेवेति तस्यापि तद्द्वारोक्तरीत्या तत्कृतत्वम् । यद्यपीदमपि भाष्ये नोक्तमतएव कैयट इत्युक्तं तथाप्युक्त-

यमिति दिक् ।

अन्ये त्वेकार्थीभाववशादपृथगुपस्थितेर्वृत्तौ नोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः, पृथगुपस्थितेस्तथान्वये तन्त्रत्वात् । अविमृष्टविधेयांशदोषनिरूपणावसरे यत्रोद्देश्यविधेययोः पदाभ्यां पृथगुपस्थितिस्तत्र तथान्वयः । नच समासे पदात् पृथगुपस्थितिः, अपृथगुपस्थितौ च न तथा व्युत्पत्तिरिति काव्यप्रदीपाद्युक्तेः । अत एव चतुर्थी चाशिषीति सूत्रविहितचतुर्थ्या न समासः । आशीर्विषये हि उद्देश्यविधेयभावो गम्यते, समासे तदवगमाभावादिति हरदत्तादयः । अयमेवैकप्रसरताभङ्गो नाम यद्विशिष्टैकोपस्थितिजनकत्वरूपसामर्थ्यभङ्गः । उद्देश्यविधेयभावेनान्वये पृथगुपस्थितेस्तन्त्रत्वेन तथाऽन्वये तद्भङ्गादिति ।

रीत्या युक्तियुक्तमिति दिगिति ।

परादिमतमाहान्येत्विति । अत्र भाष्यादिमानाभावादाहाविमृष्टेति । तत्रेति तत्रैवोद्देश्यविधेयभावेनान्वय इत्यर्थः । नच नहि । पदादिति जातावेकवचने । प्रकाशोऽपि नैवमित्याह काव्यप्रदीपेति । अत्र स्वीयसंमतिमप्याहात एवेति । हितादियोगे ज्ञापकाच्चतुर्थीति भाष्योपपादकोऽयं तद्ग्रंथः । हि यतः । तदिति उद्देश्यविधेयभावेत्यर्थः ।

तन्त्रान्तरसंमतमपीदमित्याहायमेवेति वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यादौ तथान्वयो मीमांसकैरुक्त इत्यर्थः । तदर्थमाह यदिति । नच एवं स कुतो नातआहोद्देश्येति । तदिति तद्रूपसामर्थ्येत्यर्थः । इतीत्यस्याहुरितिशेषः । क्वचित्तथापाठ एव । नन्विदं व्यभिचरितं किंचैवं तत्र तथान्वयापत्तिरतआह किंचोद्देश्येति । उप बंधः समीपोच्चारणं तदिति यद्वादीत्यर्थः । ननु नायं नियमः अन्यत्रापि तत्प्रतीतेरत आहैकार्थीति अनेन व्यतिरेकव्यभिचार उक्तः । अन्वयव्यभिचारमाहाभ्यासेति । ननु तथा व्युत्पन्नस्य तथा बोधो दुर्वार इति तस्याचार-

तन्न । भाष्यकृतानुक्तत्वात् । किंचोद्देश्यत्वविधेयत्वे यच्छब्दतच्छब्दोपबन्धव्यङ्ग्ये. वृत्तौ ऋद्धत्वादिवत्तदन्वयासंभवान्न तथान्वयः । एकार्थीभावाभावेऽपि घटमित्यादौ तथान्वयाभावेन, अभ्यासलोपश्चेत्यादौ समासेपि तथान्वयेन च तस्य तत्कृतत्वाभावाच्च । तथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगेऽपि प्राप्तत्वाप्राप्तत्वादिपर्यालोचनोत्तरं लोहितोष्णीषा इत्यादौ तथा बोधो भवत्येवेति नासाधुतेत्याशयेनायं भाष्ये नोक्तः ।

विशेषणं विशेष्येणेति सूत्रे 'उभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धि'रिति वार्त्तिके उभयमुद्दिश्य विशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतेश्च । अतएव प्रकाशकृतेदृशसमासवाक्यानि च्युतसंस्कृतिदोषे नोदाहृतानि, किन्त्वविमृष्टविधेयांश एव । एवं च पृथगुपस्थितयोस्तथान्वय इत्युत्सर्गस्य त्यागेन सहृदयहृदयस्य वैमुख्यं तस्य दूषकताबीजम् । प्रदीपेऽपि तत्र तथान्वय इत्यस्य उत्सर्गेणेति शेषः ।

आशीर्विषयचतुर्थ्यान्ते तु न समासः । विप्राय

णीयत्वेपि तत्रासाधुत्वं वृत्तेर्वाच्य मिति अयमपि भगवता वक्तव्य एवेत्यत आह तथान्वयेति समस्तान्वयेत्यर्थः ।

एवं सूत्रकृत्संमते भाष्यसंमते च वार्त्तिककृत्संमतिमप्याह विशेषणमिति । काव्यप्रदीपमूलसंमतमपीदमेवेत्याहात एवेति । तथा बोधे समासस्यासाधुत्वाभावादेवेत्यर्थः । ईदृशेति तथान्वयेन बोधजनकेत्यर्थः । नन्वसाधुत्वाभावे किंतस्य दूषकत्वबीजमत आह एवंचेति । तत्र तथान्वयेचेत्यर्थः । तस्याप्यनियतत्वादाहोत्सर्गेति । नन्वेवं प्रदीपासंगतिरेवात आह प्रदीपेति

नन्वेवं हरदत्तमात्रासांगत्यपर्यवसाने इष्टापत्तावपि तदुक्तदोषवा-

भद्रं भूयादित्यादौ विप्रभद्रार्थयोरुभयोरपि तिङन्तार्थान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । चतुर्थी चाशिषीत्यस्य चाशीर्विषयार्थान्वय्यर्थकात् तद्वाचकभद्रादियोगे चतुर्थीषष्ठ्यावित्यर्थात् । भद्रकर्तृकं विप्रसंबन्धाशंसाविषयो भवनमित्यादिक्रमेण बोधः। राजकुलं शुभं भूयादिति तु साध्वेव ।

किंच समासादावपि तथा व्युत्पन्नस्य तद्बोधो दुर्वारः। नचासाधुत्वम् । भाष्याद्यनुक्तेः। विशिष्टोपस्थितावपि विशेषणादौ प्रकारतादिस्वीकारवदुद्देश्यतादिस्वीकारे बाधकाभावादधिकमग्रे वक्ष्यामः । अतएव कैश्चिदुद्देश्यत्वादि प्रकारत्वादिरूपमेवोक्तमन्यैस्तु तत्समानाधिकरणम् ।

किंच अन्वादेशस्य किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरविधानाय पुनरुपादानरूपस्य समासे त्वदुक्त-

---

रणे कथमतआहाशीरिति। आदिना षष्ठी। तार्थान्वेतिक्रियाभित्यर्थः। ननु कथमिदं सूत्रतो लब्धमतआह चतुर्थीति। चो वाक्यालंकारे।यार्थेति क्रियारूपेत्यर्थः। कात्प्रातिपदिकात् । आदिः प्रकारार्थः सौत्रक्रमेणाह चतुर्थीषष्ठ्याविति । उक्त सूत्रार्थफलमाह राजेति । राजकुलस्य संबोधनविभक्त्यंतस्याध्याहृते जानीहीत्यत्र प्रागुक्तरीत्याऽन्वयो न भूयादित्यत्रात एव न तद्वारा शुभमित्यत्रेति नंतत्प्राप्तिरिति भावः।

तत्रदोषांतरमाह किंचेति । ननु वृत्तौ विशिष्टोपस्थितौ कथमुद्देश्यत्वादिप्रतीतिरतआह विशिष्टोपेति । ननु तदपि कथं विरोधादतआहाधिकमिति । सति प्रकरणे इत्यर्थः। अतएव तद्वृत्तत्स्वीकाराभावभिन्नरूपेण प्रतीतेराहान्यैरिति। दीक्षितादिमतेन दोषांतरमाह किंचेति-अज्ञानेन शंकोपपत्तावप्याहप्रेति । धानामित्युभयपरस्येतिपाठः। आहुरित्यरुचिबीजं तु न तत्र तादृशं विधानमिष्टं किंतु बोधनमात्रमित्य-

रीत्या संभवाभावेन एतच्छिन्नक इत्यादौ एनाद्यादेशाशङ्कया, अप्रयुक्तत्वेन तत्समाधानपरस्य द्वितीयादौ स्त्वेन इति सूत्रस्थभाष्यस्य चासङ्गतिरित्याहुः।

यत्तु निष्कौशाम्बिः गोरथो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः स्वर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्णो गौरखर इत्यादिषु क्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसंघातविकारसुच्प्रत्ययलोपवीप्साजातिविशेषाद्यभिधानमेकार्थीभावकृतमित्युक्तम्।

तन्न। भाष्यानुक्तत्वात्। निरादिपूर्वपदानां क्रान्ताद्यर्थवृत्तितयोक्तार्थानामिति न्यायेन तदप्रयोगसिद्धेश्च। गौरखरादेश्च समुदायस्य जातिविशेषे रूढिस्वीकारेण न दोषः पङ्कजादिवत्। एकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावकृतत्वस्य क्रान्तादिलोपे संभवाभावाच्च।

अतएव संख्ययाऽव्ययेति सूत्रे समासेनाभिहितः सुजर्थ इति कृत्वा समासे सुज्न भविष्यति। किंचभोऽसुजर्थ इति समास उच्यते, न खलु सुजर्थ इत्युच्यते, गम्यते तु सुजर्थ इति भाष्ये उक्तम्। तत्र

न्यत्र स्पष्टमिति नायंदोष इतीतिबोध्यं

दीक्षितभूषणकृदाद्युक्तिं खंडयति यत्त्विति। यथाक्रममाहक्रान्तेत्यादि। प्राग्वदाह निरादीति। नन्वेवमपि चरमे दोष एवात आह गौरेति चस्त्वर्थे। इदंच तत्संभवमभ्युपेत्य। वस्तुनः सप्तम्नेत्याह एकोपेति। अतएव निरादेस्तद्वृत्तित्वादेव। द्विदशा इत्यादावाह समासेनेति सुजर्थे समास इतीत्यर्थः।

नन्वितो नोक्तार्थलाभोऽत आह तत्रेति भाष्ये इत्यर्थः। योग्यतया आह मूर्गेति। नन्वेवं तथैव कुतोनोक्तमत आह पूर्वेति। नन्वेवमभ्यु-

समासेनेत्यस्य समासघटकपूर्वपदेनेत्यर्थः । पूर्वपदस्य तदर्थत्वद्योतकश्च समास इति समासेनोक्त इत्युक्तिः । द्योतकविषयेऽपि उक्तार्थानामिति न्यायोऽस्त्येव । अतिप्रसङ्गस्त्वनित्यत्वात्परिहरणीयः । द्रष्टुं गतश्चैत्रः कृष्णं, श्रितो गुरुकुलं मैत्र इत्यादौ न समासः कृष्णश्रितयोः परस्परमसंबन्धेनाकाङ्क्षामूलकैकार्थीभावस्यासंभवात् ।

विशिष्टशक्तिस्वीकारादेव समासस्यार्थवत्वात्प्रातिपदिकत्वसिद्धिः । अतएव वृत्तौ विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषपदाभ्यामभिधीयते इति कैयटः । भाष्ये चैकार्थीभावपक्षे 'संसृष्टार्थं समर्थ'मिति समर्थपदव्युत्पत्तिरुक्ता । विशिष्टबुद्धिं प्रति च विशेषणविषयकस्यैव हेतुत्वमिति न विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वे व्यभिचारः । अतएव घटपदाद् घटत्वविशिष्टज्ञानोपपत्तिः ।

कार्थानामितिन्यायस्य वाचनिकविषयत्वाद्भाष्यासंगतिरेवातआह द्योतकेति । नन्वेवं व्यतिलुनत इत्यादि न स्यादतआहातीति । परैर्व्यपेक्षापक्षसाध्यत्वेनोक्तफलं सिद्धांतेऽपि निष्प्रत्यूहमित्याह द्रष्टुमिति । प्रांशुकरीत्यैवाहाकांक्षेति । अथ विशिष्टशक्तेः फलमाह विशिष्टेति ।

यत्तु राजपुरुषपदाभ्यां प्रत्येकमुभयोपस्थितेरित्ययमेवैकार्थीभाव इति । तन्न । बोधावृत्यापत्तेरनुभवविरोधाच्च । तदेतद्ध्वनयन्नाहातएवेति उक्ताशयादेवेत्यर्थः । अन्यथातदसंगतिः स्पष्टैव । भाष्यसंमतमपीदमित्याह भाष्येचेति । पक्षान्तरेऽन्यव्युत्पत्तेः सत्वादाहैकार्थीति । ननु विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वाद्विना पृथगुपस्थितिं विशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तिरत आह विशिष्टेति । इदमन्यत्र तथाप्यावश्यकमित्याहातएवेति तां प्रति तस्य हेतुत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः ।

यत्तु न विशिष्टे शक्तिः, किंत्ववयवशक्तिज्ञानसहकृताद्वृत्तिरूपपदश्रवणरूपादुद्बोधकाद्राजसंबन्धी पुरुषः, चित्राणां गवामयमित्यादेर्विग्रहवाक्यतोऽनुभूतस्य विशिष्टार्थस्य स्मरणमयमेवैकार्थीभावो नामातो नोक्तदोषाः। अतएव भट्टपादैस्तेषामेव विग्रहत्वं स्वीकृतम्। स्वावयववृत्तिज्ञानसहकारेणार्थोपस्थापकत्वस्याप्यर्थवत्सूत्रे ग्रहणात्समासस्य प्रातिपदिकत्वम्।

यद्वा वाक्यवत्समासेऽपि पृथगुपस्थितयोरेव परस्परान्वयः। अयन्तु विशेषः—वृत्तिघटकपदोपस्थितयोः प्रथमं परस्परमेवैकरूपेणान्वयो वृत्तिस्वभावादतो न तत्र विशेषणान्वयादिकं, वाक्ये तु यदैव विशेष्ये राज्ञोऽन्वयस्तदैव राज्ञि ऋद्धत्वान्वयः, तदास्यैकदेशत्वज्ञानाभावात्। एकरूपेणेत्युक्तेर्नोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः।

यद्वा विशिष्टलक्षणया वृत्तौ विशिष्टोपस्थितिरि-

मीमांसकैकदेशिमतं खण्डयति यत्त्विति। ननु राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्यतो न समासाज्जायामानस्मृतिसमानाकारानुभवोऽत आह राजेति। अत्यंतसमानार्थतया एतेषामेव विग्रहत्वांगीकारादिति भावः। नोक्तदोषा इति उद्देश्यविधेयभावेनान्वयविशेषाः। समासस्यार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वं न स्यादत आह स्वावयवेति। स्वं वृत्तिः। अपिना स्ववृत्त्यार्थोपस्थापकत्वपरिग्रहः।

एतद्दोषाभावादेव पूर्वतो लघूभूतं पक्षमाह यद्वेति। नन्वेवं प्रागुक्तदोषापत्तिरेवात आहायं त्विति। एवेन ऋद्धत्वादिनिरासः। तत्र बीजांतरानुपलंभादाह वृत्तीति

इतोपि लघुभूतं पक्षमाह यद्वेति पूर्वपदोत्तरपदलक्षणेति मतस्य भूषणादौ सविशदं निरस्तत्वेनायुक्तत्वादाह विशिष्टेति

ति षष्ठीतत्पुरुषलक्षणायाः सम्बन्धिरूपाधिकाविषय-त्वेन षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वम् बोध्यमिति।

तन्न। आद्ये तादृशविग्रहवाक्यमजानतां विशि-ष्टोपस्थितेः शक्तिं विनोपपादयितुमशक्यत्वात्। द्वि-तीये वृत्तिपदन्तादृशबोधकारणमिति ज्ञानस्य तद्बोध-धकारणत्वकल्पनापेक्षशक्तिकल्पनाया लघुत्वात्। बो-धकारणत्वस्य सम्बन्धं विनानुपपत्त्या शक्तिसिद्धेश्च।

किंचैवं समासादीनां वृत्तित्वासिद्धिः वृत्त्याश्रय-त्वेनैव तेषां वृत्तित्वव्यवहारात्। तृतीये बोध्यज्ञानं विना बोध्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अज्ञानेन तया विशिष्टो-पस्थितेर्वक्तुमनौचित्यात्।

किंच पङ्कजपदादेरपि पद्मत्वविशिष्टे लक्षणाया एवापत्तौ रूढिशक्त्युच्छेदः। बाधादिप्रतिसंधानं वि-नापि बोधात्तत्र शक्तिसिद्धिश्चेत्प्रकृतेऽपि समम्।

नन्वेवं षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वानापत्तिरत आह षष्ठी-ति। तादृशेति राजसंबंधी पुरुष इत्यादीत्यर्थः। विशिष्टोपेति वृत्तितो जायमानेत्यादिः। वृत्तिपदमिति तद्रूपपदं। प्रथमं मिथ एवैकरूपेण तयोरन्वयबोधेत्यर्थः। अन्यथा वैलक्षण्यं न स्यादतः सिद्धांतमते-नाह बोधेति।

अयंभावः यथा प्रयोज्य प्रयोजकवृद्धव्यवहारेण तत्पदजन्यत्वं प्र-योज्यबोधेऽनुमायासंबद्धस्य बोधकारणत्वानुपपत्त्या तत्पदवृत्तिं तदर्थे कल्पयति बालस्तथा वृत्तिपदेपि तादृशबोधकारणत्वं त्वदभिमतं संबंधं विनाऽनुपपन्नं कंचित्तदतिरिक्तं कल्पयेदेवान्यथा तव पदेष्व-तिरिक्ता शक्तिर्नसिद्ध्येत्, वाक्ये चसंसर्गांशे लक्षणा नसिध्येदिति। एवं विशिष्टशक्त्यनंगीकारे गभीरायांनद्यामित्याद्यनुरोधेन सिद्धां-

किंच कर्मधारये शक्यान्यबोधाभावेन लक्षणा न युक्ता। शक्यसंबन्धशक्यार्थबोधो हि सर्वत्र लक्षणया दृश्यते। विशेष्यविशेषणभावस्तथेति चेद्वाक्येऽपि तद्बोधेन तत्राप्येकोपस्थित्यापत्तेः। एवंच प्रथमभक्ष इत्यादौ त्वदसंमतस्योद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्यापत्तिरित्यलम्।

इदं वृत्तेर्विशिष्टशक्तिमत्त्वं लोकसिद्धमेव। शास्त्रेऽर्थविधानाभावात्। अचतुरेत्यादावदर्शनात्। वृक्षादीनामर्थाविधानाच्च। चार्थे इत्यादि तु चार्थे वृत्तिमनूद्य द्वन्द्वसंज्ञामात्रविधायकमन्यथानेकं सुबन्तं चार्थे वर्तते तच्च द्वन्द्वसंज्ञकमिति वाक्यभेदापत्तेः। किंच स्वसमानार्थकवाक्यानिवृत्तये विभाषाधिकारस्यापूर्वस्य करणे गौरवम्। मम तु एकार्थीभावे समासो, व्यपेक्षायां वाक्यमिति शास्त्रकृत्कल्पितसिद्धार्थानुवाद एव सः।

इयश्चैकार्थीभावोपपादिका विशिष्टशक्तिः समर्था-

तद्रीत्या आहबोध्येति। आदिनायोगादि। स्यादिसिद्धांतेनाहकिंचकर्मेति। तत्र लक्षणायास्तस्यापीष्टत्वादाहैकोपेति। त्यापत्तेःत्यापत्तिरितिपाठः। अत्रेष्टापत्तावाहैवंचेति समासे इति शेषः। अन्यथा तत्र वाक्येऽपि स्यादितिभावः। पूर्वपदस्योत्तरपदे वा लक्षणेत्यादि सविस्तरं भूषणेखंडितं तत एव बोध्यं तदाहेत्यलमिति

नन्विदं वृत्तेर्विशिष्टार्थत्वं लोकव्यवहारसिद्धमुतशास्त्रैकगम्यमतआहेदमितिलोकस्तद्व्यवहारः। नन्वेवमपि चार्थे इत्यादौ कश्चिदस्त्येवात आह चार्थे इति। मात्रपदेनार्थविधानव्यवच्छेदः। अन्यथा अर्थस्यापि विधाने। अस्याप्यसिद्धांतत्वादाहशास्त्रकृदिति। एतेन वृत्त्यवृत्त्योः स्वभावसिद्धत्वस्यापि निरासः सूचितः। विसमाहेयं-

श्रितः पादविधिरित्याद्यर्थक‘समर्थः पदविधि’रितिशास्त्रबलाद् अलौकिके विग्रहेऽप्यारोप्यते । अतएव तत्र समाससंज्ञायामर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वे विभक्तिलुक्सिद्धिः । षष्ठीत्यादिशास्त्रबलेन भेदोपस्थितिनिबन्धनषष्ठ्यादिनिर्वाहाय पृथगर्थत्वमप्यारोप्यते । उभयोरपि काल्पनिकत्वेन विरोधाभावः शास्त्रप्रामाण्यात् ।

नन्वेकार्थीभावनिर्वाहकविशिष्टशक्तिवादे बहुव्रीहिस्तत्पुरुषोऽन्तरङ्ग इत्यादिव्यवहारोच्छेदः । बहिर्भूतपदार्थविषयकबोधजनकत्वं हि बहुव्रीहौ बाहिरङ्गत्वम् । नचात्र पक्षे तदस्ति अन्यपदार्थेऽपि प्रत्येकातिरिक्तविशिष्टशक्यत्वसत्त्वेन स्वपदार्थत्वस्यैव सत्त्वादिति चेन्न ।

स्वघटकपदघटितवाक्यदृष्टार्थमात्रविषयकतत्पुरुषीयशक्तिग्रहापेक्षया बहुव्रीहिसंज्ञकपदसमुदायीयशक्तिग्रहस्य स्वघटकपदघटितवाक्यदृष्टार्थातिरिक्ता-

---

श्चेति। आदिनाभाष्योक्तार्थांतरम्। तत्र अलौकिके। लुक्ग्रहणं नलोपादे रप्युपलक्षणं। नन्वेवं षष्ठीत्यादिशास्त्रस्य निर्विषयता स्यादत आह षष्ठीति । नन्वेवं विरोधापत्तिरत आहोभयोरपीति । न च न हि ।

सत्वादिति स्पष्टं चेदं नदीभिश्चेति सूत्रे भाष्ये तत्रहि द्वारावतिको देश इत्यत्रदेशस्य समस्यमानपदाभ्यामुक्तेः पूर्वपदार्थतेति पूर्वपदार्थप्राधान्यान्नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः प्राप्नोतीत्याशंक्य समासेन विशिष्टेन स उच्यते नतु पूर्वपदोत्तरपदाभ्यामन्यथा चित्रग्वादावप्यन्यपदार्थप्रधानता न स्यात् ताभ्यामेव तदभिधानात् । यदि तु समुदायरूपान्यपदार्थत्वेन तत्प्रधानता तर्हि प्रकृतेऽपीत्युक्तं ।

र्थविषयकत्वेन बहिरङ्गत्वाच्चेति । एवमेव षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वं बोध्यं कर्मधारयसंज्ञकपदसमुदायजशक्तिग्रहापेक्षया षष्ठीतत्पुरुषसंज्ञकतज्जन्यशक्तिग्रहस्य षष्ठ्याद्यर्थरूपाधिकविषयत्वेन गुरुत्वात् ।

एवंच निषादस्थपत्यादिशब्दानां षष्ठीसमासकर्मधारयबहुव्रीहिभिर्नानार्थत्वेन क्व तात्पर्यमिति संदेहे शक्तिग्रहलाघवानुरोधात्कर्मधारयार्थे तात्पर्यं कल्प्यते संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् ।

तदुक्तं जैमिनिना 'स्थपतिर्निषादः स्यात् शब्दसामर्थ्यात्' इतिनिषादस्थपतिशब्दस्यान्तरङ्गत्वेन नि-

---

क्तार्थेति बहिर्भूतान्यपदार्थेत्यर्थः । इदमपि तत्रैव भाष्ये उक्तं यद्यप्यत्र चित्रग्वादावेताभ्यां पदाभ्यामेषोऽर्थ उच्यते अन्यपदार्थोऽपि तु गम्यते इति विग्रहवाक्ये समासघटकपदातिरिक्तपदेन प्रतीयमानस्येह विशिष्टेन प्रतीयमानतया तस्यान्यपदार्थप्राधान्यमिति तद्भावः । एवमेवेत्यस्यार्थमाह कर्मेति तदिति पदसमुदायेत्यर्थः । षष्ठ्याद्येति त्वाद्यकेत्यादिः ।

परसंमतमपीत्थमेवोपपन्नमित्याहैवं चेति तथा लाघवगौरवाभ्यां तद्व्यवहारोपपादने इत्यर्थः । पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वादाह षष्ठीसमासेति । नानेति निषादसंबंधिस्थपतिनिषादस्वामिकपुरुषांतररूपेत्यादिः नानार्थतात्पर्याद्विशेषावगतिरितिन्यायादाहक्वेति । आदिना पदार्थोपस्थितिः । इदमेवाभिप्रेत्य—

पर्यवस्यच्छाब्दबोधाविदूरप्राक्क्षणस्थिते ।
शक्तिग्रहेऽन्तरंगत्वबहिरङ्गत्वचिंतनम् ॥
इति वैयाकरणमतोन्मज्जने दीक्षिताः ।

आद्यनिरासे हेत्वंतरमप्याह संभवतीति स्थपताविति तद्विषयकशीघ्रोपस्थितेरित्यर्थः । अतएव शब्दसामर्थ्यपदेन तादृशतत्तच्छक्ति-

षादरूपस्थपतौ शीघ्रोपस्थितिजनकत्वानुकूलात्साम-र्थ्यात् शक्तिरिति तदर्थः । अतएव बहुव्रीह्यर्थको न सः । अन्यथा बहुव्रीहौ मीमांसावार्त्तिककारैः शक्ति-कथनेन निषादपदस्य तत्रालाक्षणिकत्वेन च तदभा-वस्य सूत्रतो न लाभः स्यात् : एतेन शब्दसामर्थ्या-दित्यस्य निषादशब्दस्य निषादबोध एव सामर्थ्यात् शक्तेः षष्ठीतत्पुरुषे तु पूर्वपदस्य लक्षणेति न तस्य ग्रहणं जघन्यत्वादिति शबरस्वामिकृतं व्याख्यानं प्रौढ्येव। वक्ष्यमाणे भाष्यसंमते व्यपेक्षावादे तत्रापि लक्षणाभावाच्चेति दिक् ।

ननु स्थपतिशब्दः स्वामिश्रेष्ठान्यतरपर्याय इति-

ग्रहणादेवैतदर्थकः सोपि । अन्यथा तस्योक्तार्थानंगीकारे । यत्तु षष्ठी-तत्पुरुषाशयेनोक्तं तदुपलक्षण मास्तामतआह वक्ष्येति । सिद्धांतेऽस-म्भवादेवाह व्यपेक्षेति । असंभवाच्चेति च्छेदः एवंच तदधिकरणोच्छे-दापत्तिः ।

एतेन कर्मधारये यावंतः श्रुतपदार्थास्तावतां वाक्यार्थेऽन्वय इति तस्य प्रावल्यं बहुव्रीहितत्पुरुषयोस्त्वेकस्यैवेति ततस्तयोर्दौर्बल्यं षष्ठीतत्पुरुषात् बहुव्रीहौ द्वयोरिति बहुव्रीहिदौर्बल्यमित्यपि तदु-क्तमपास्तं । बहुव्रीहौ शक्तिपक्षे बहुव्रीहौ श्रुतिवृत्तता कर्मधारयतत्पु-रुषयोर्वाक्यवृत्ततेति श्रुतिलिंगाधिकरणन्यायेन बहुव्रीहेरेवापत्तेस्तद धिकरणोच्छेदावारणात् ।

नच बहुव्रीहावपि विनियोजकं वाक्यमेवेति न तत्रतन्न्यायप्रवृत्ति-रिति वाच्यं श्रुतिर्न विनियोजिका किंत्वभिधात्री अतएव रथकाराधि-करणेयोगात्रूढेः प्रावल्यंसिद्धांतितमिति वाक्याच्छ्रुतेः प्रावल्ये य-च्छीघ्रप्रवृत्तत्वादि बीजं तन्न्यायेन कर्मधारयेऽपि शक्तेः प्राग्व्यवस्था पनात् । द्वयोरपि श्रुतित्वेन विरोधाधिकरणन्यायस्याप्रवृत्तेस्तदा-हेति दिगिति ।

तस्य गुणशब्दत्वान्निषादस्य जातिशब्दत्वात्कर्मधारये स्थपतेः पूर्वनिपातापत्तिः। किंच स्थपत्यर्थस्य सबन्धिनि नित्यसाकाङ्क्षत्वात्षष्ठीसमास एव न्याय्यो नरपत्यादिष्विवेतिचेन्न।

'लिङ्गदर्शनाच्चे'ति जैमिनिसूत्रेण हेत्वन्तरोक्तेरदोषात्। लिङ्गं च दृश्यते कूटं च दक्षिणेति। कूटं हि निषादानामेव स्वमिति शबरस्वामिनः। एवंच राजदन्तादित्वात्कर्मधारये स्थपतेः परनिपातः। संबन्ध्याकाङ्क्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निषादानामेव तत्वलाभादुपपन्ना। लिङ्गं चानेकार्थस्य शब्दस्यार्थनियामकं दृष्टम्। तस्मादनेकार्थ निषादस्थपतिशब्दस्यार्थनियामकं शीघ्रोपस्थितिजनकशक्तिकत्वं लिङ्गं चेत्येव सूत्रतात्पर्यं वक्तुं युक्तम्।

दपदस्यचेति पाठः। जातिगुणयोगे गुणवाचकस्यैव पूर्वनिपातनियमादाहकर्मेति। लिंगेति पूर्वत्रेत एवास्वरसादित्यादिः। कूटं हीति यतस्तेषामेवोपकारकं नार्याणामतस्तेषामेव तत्स्वमित्यर्थः।

मायानिश्चलयंत्रेषु कैतवानृतराशिषु।
आयोधने शैलशृंगे सीरांगे कूटमस्त्रियाम्॥

इत्यमरादिः। एवंच तद्दर्शनेन तदसंभवेच्च। अग्रे व्युत्क्रमेणान्वयः नन्वेवं कथमाकांक्षाशांतिरतआह संबंधीति। तत्त्वेति स्वत्वेत्यर्थः। क्वचित्तथैवपाठः। नात्राक्लृप्तकल्पनेत्याह लिंगं चेति। संयोगादौ तस्य परिगणनात् तदधिकरणसिद्धांतमुपसंहरति तस्मादिति। एवेन स्वाम्याद्युक्तिनिरासः। उत्सर्गत इत्युक्तेः फलमाहाद्यवेति। इदमन्यसंमतमपीत्याहात एवेति लिंगस्य तन्नियामकत्वादेवेत्यर्थः। एवंच तत्र लाघवादिविचारो मीमांसकानां कथंचित्संभवमात्रेण नेयो च वास्तव इति बोध्यं। तदाहेत्यलमिति।

किंच षष्ठीतत्पुरुषेऽपि ऐश्वर्यस्योत्सर्गतो निरूपकसजातीयनिष्ठस्यैव लाभेन कर्मधारयादविशेषः। अतएव नरपतिसुरपत्यादिशब्दतो नरसुरयोरेवेश्वरत्वेन प्रतीतिः। अश्वपतिगजपत्यादौ त्वगत्या तात्पर्यानुपपत्त्या चोत्सर्गस्य त्यागः। अतएव शंकरभगवत्पादैर्दहराधिकरणे ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारयसमासः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एनं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीतिलिङ्गेन साधित इत्यलम्।

तत्र स्वाभाविकत्वपक्षे श्रोत्रियादिवदखण्डा निरवयवा नित्याः शब्दास्तदन्वाख्यानाय कल्पिते रेखागवयस्थानीये शास्त्रप्रवृत्तिः। तदुक्तम्।

अबुधं प्रत्युपायाश्च विचित्राः प्रतिपत्तये।
शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्यसमासयोः॥

इति। अतएव गोरथादौ युक्तादीनां लोपाविधानम्। गवां रथ इत्येव वाक्यस्य कल्पनेति। क्रियाम-

---

जहत्स्वार्थत्वादिकं सखंडपक्षे नाखंडपक्षे। अतएव भाष्ये एकार्थीभावसामर्थ्यमुक्त्वा तस्य फलानि चोक्त्वा शब्दैरर्थाभिधानं स्वाभाविकमेव न शास्त्रगम्यमित्यादि वावचनानर्थक्यमित्यंतेन ग्रंथेन। नित्यशब्दवादे एकार्थीभावसामर्थ्यं व्युत्पादितं नतु तत्र जहत्स्वार्थत्वाजहत्स्वार्थत्वादि विचारितं। तत्पक्षे तद्विचारस्यैवाप्रवृत्तेः। पदानामर्थस्यैवाभावात्तदेतत् ध्वनयन्तन्मतमादावाह तत्रेति भाष्योक्तपक्षद्वयमध्ये इत्यर्थः। उक्तहेतोरेवेति। तदुक्तं हरिणा—

प्रयुज्यमानवाक्यस्य नोपायत्वमित्याह शब्दांतरत्वादिति। अतएव उपायवैचित्र्यादेव। तदेवमिति। नन्वेवं कथं युक्तत्वप्रतीतिरत आह क्रियामिति। हर्यंतरमाह तथेति वृक्षादिपदं यथा विशिष्टेर्थे एव व्यवस्थितमित्यर्थः। वस्तुतोऽसत्त्वादाह कल्प्येति स्वभावेति। वि-

न्तरेणानन्वयात्तत्र तदवगतिः। गोयुक्त रथइति लौकिकं तु समासस्य पर्यायरूपम्। तथा—

पदं यथैव वृक्षादि विशिष्टेऽर्थे व्यवस्थितम्।

नीलोत्पलाद्यपि पदं भागाभ्यां वर्त्तते तथेति।

भागाभ्यां कल्पिताभ्याम्। सादृश्यमूलकस्तु वाक्यस्यैरत्रत्यानामभेदभ्रमो बालानान्तन्मूलक एवैकार्थीभावव्यवहारो ऽत्र पक्षे वास्तवः। खण्डास्तु नात्र पक्षे पदानां पृथगर्थत्वस्वभावत्वेन स्वभावभङ्गापत्तेः। तथा—

रूढ्यरूढिविभागोपि क्रियते प्रतिपत्तये। इति।

शास्त्रकृद्भिरबुधानामितिशेषः। पङ्कजादिपदं योगरूढं सप्तपर्णादिपदं रूढं राजपुरुषादि यौगिकमित्यादिरपि काल्पनिकः प्रतिपादनोपाय एवेति तदर्थः। तत्र वाक्यार्थानुगमाद्राजपुरुषादिर्यौगिकः सप्तपर्णादौ क्वचिदर्थानुगमेऽपि शीर्णपर्णे तदभावाद्रूढिरेव पङ्कजादौ वाक्यार्थानुगमादर्थान्तराननुगमाच्च योगरूढिरिति दिक्।

परेतु वाक्याद्वृत्तिः शास्त्रनिष्पाद्या। अर्थाभिधा-

शिष्टार्थाभिधानस्वभावेत्यर्थः। इयंतरमाह रूढ्यरूढीति। साकांक्षत्वादाह शास्त्रेति अन्वाख्यानाविशेषेऽपि तत्तदुपपादयति त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः। क्वचिद्दर्पणे। एवं च तत्र नैयायिकादीनामवयवाद्यर्थविचाराभिनिवेशो भ्रांतिमूलकत्वान्निष्फलत्वाच्चायुक्त एवेति बोध्यं तदाहेतिदिगिति।

अथ भाष्योक्तद्वितीयमत माह परेत्वित्यादिना आहुरित्यंतेन॥ यद्यपि सखंडानित्या इति पक्षेऽजहत्स्वार्थतैवार्थत्यागे मानाभावा-

नमपि शास्त्रकृतमेव । एवं चानेकं सुबन्तं चार्थे वर्त्तमानं च द्वन्द्वसंज्ञकमित्यर्थाद् घटकपदानामेव चार्थे वृत्तेरुक्तार्थत्वाच्चकाराप्रयोगः सिद्ध इति नैकार्थीभावस्य फलं सः ।

नच तन्मते शब्दवदर्थोऽपि शास्त्राधीनः शास्त्रकार्यतया शब्दानां लोकतोऽर्थज्ञानासंभव इति वृत्तिमत्समुदायत्वं वृत्तित्वमित्यस्य वक्तुमशक्यतया किं वृत्तिलक्षणमिति वाच्यम् । परार्थाभिधानं वृत्तिरित्यस्य भाष्य एवोक्तत्वात् । परस्य शब्दस्योपसर्जनार्थकस्य यत्र शब्दान्तरेण प्रधानार्थकपदेन अर्थाभिधानं विशेषणत्वेन ग्रहणं सा वृत्तिरिति तदर्थः ।

यद्वा । परार्थस्य प्रधानार्थस्याप्रधानपदैर्यत्र स्वार्थविशेष्यत्वेन ग्रहणं सा वृत्तिरित्यर्थः । राजपुरुष इत्यत्र पुरुषपदेन वाक्यावस्थायामनास्कन्नो राजार्थो राजपदेन वा पुरुषार्थ आस्कन्द्यते, तत्संवलितः स्वार्थ उपस्थाप्यत इति यावत् । एतावतैवैकार्थीभाव इति व्यवहारः ।

त्फलाभावाच्च तथापि तत्रापि वृत्तिवर्त्तनवादिनां मतमाह वाक्यादिति ते एवं मन्यमाना इति भावः । नासूयेत्युक्त्यान्यत्राकरणस्यादोषत्वेन प्रामाणिकस्वे वाक्यभेदापत्तिरिष्टैवेति न प्रागुक्तः स दोष इत्याशयेनाहार्थैति एवेन स्वाभाविकत्वव्यवच्छेदः ।

एवं चकारयोग इत्यादिदिगित्यंतप्रागुक्तग्रंथासंगतिमाह एवंचेति तयोः शास्त्रगम्यत्वेचेत्यर्थः । स इति अत एव तत्र कैयट इत्युक्तं सत्वभूतत्वादिविशेषस्तु तत्कृत एवेति भावः । तन्मते वृत्तिवर्त्तनवादिमते । धीनइति शास्त्रेतिपाठः । इत्यस्य नित्यवादिनोच्यमानस्य वृत्तिलक्षणस्य । भाष्योपप्रश्नमेवाह किमिति । विशेषणेति अर्थस्ये·

बहुव्रीहावपि प्रधानं पदं समुदाय एव घटके पदे चाप्रधाने तत्र प्रधानपदेनावयवार्थास्कन्दनेनैव स्वार्थबोधनम्। अवयवैर्वा तदर्थास्कन्दनेन। समुदायस्य प्राधान्ये चावयवाप्रतिपाद्यप्रधानभूतान्यपदार्थबोधकत्वात्।

द्वन्द्वेऽपि प्रधानपदसमुदायोपस्थाप्यसाहित्यस्यावयवार्थास्कन्दनेन बोधः, अवयवाभ्यां वा तदर्थास्कंदनेन बोधः। समाहारेतरेतरयोरुभयोरपि साहित्यं समूहो विशेष्यमाद्येऽनुद्भूतावयवभेदोऽन्त्य उद्भूतावयवभेद इति वक्ष्यते। नचेदमसंभवि अप्रधानेन सर्वथा स्वार्थत्यागे तदत्यागे वा असंभवात्। अन्त्ये तेनैवार्थबोधे सिद्धे प्रधानेन तदभिधानासंभवात्।

यद्वा स्वार्थबोधनव्यग्रस्य परार्थाभिधायकत्वासंभवात्। किंचाद्ये शब्दार्थसंबन्धानित्यतापत्तिः राजपुरुषादितः पुरुषादिमात्रबोधापत्तिश्चेति वाच्यम्।

त्यादिविनिगमनाविरहादाह यद्वेति। तत्वं लक्ष्ये। उभयथापि योजयन्ति राजेति यथेत्यादिः। इत्यत्र चेति पाठे नायं। एवेनोक्तप्रकारविशिष्टशक्तिरूपव्यवच्छेदः।

एवं तत्पुरुषे उक्त्वा अन्यत्र क्रमेणाह बहुव्रीहित्यादिना। प्राधान्यं च न स्वतः। किंत्वर्थकृतमेव प्राग्वादित्याह समुदेति स्पष्टार्थं पुनर्बोध इति। ननु प्राचां मते समाहारेऽस्यस्तुवचत्वेपि नेतरेतरयोगेऽतआह समेति। तस्यैवार्थः समूह इति। साहित्यान्वयाशयेनाह विशेष्यमिति। नन्वेवं कथं शब्दवैलक्षण्यमत आहाद्ये इति वक्ष्यते द्वंद्वप्रकरणे नचेत्यस्याद्यवाच्यमित्यत्रान्वयः असंभवी। लक्षणमयुक्तंतेन तत्पदेनाविशेष्यपदे पक्षद्वयस्यानिष्टत्वादत्रैव शंका तत्राद्ये स्पष्टमसंभवमुपेक्ष्याहांत्य इति तत्रैव पक्षांतरमाह यद्वेतिआद्येऽन्यदोषद्वयमाह किंचेति।

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरीज् पुस्तकमालायां ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परं तु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।		रु. आ. पा.
१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः	(पाकशास्त्रम् १)	१—८—०
२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृताऽन्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् ।	(वेदान्तं १)	१०—०—०
३ वैशेषिकदर्शनम् । सटीक-प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् ।	(वैशेषिकं १)	३—८—०
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधराद्याचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम्	(वैदिकं १)	०—६—०
५ लघुशब्देन्दुशेखरः चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः ।	(व्याकरणं १)	१०—०—०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपण" दिनकरीय महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिव्याख्यासहिता ।	(न्यायं १)	६—०—०
७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् ।	(वेदान्तं २)	०—८—०
८ अलङ्कारप्रदीपः पण्डितवर विश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः ।	(काव्यं १)	०—८—०
९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः ।	(कामशास्त्रं १)	०—१२—०
१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः ।	[ज्यो० १]	२—०—०
११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् ।	[कर्म० १]	०—८—०

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि		रु. आ. पा.
१२ पुरुषसूक्तम्। सायणभाष्य-महीधर-भाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम्।	(वैदिकं २)	१—४—०
१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्-श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम्।	[वे०३]	१—४—०
१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम्। महाकवि श्रीकालिदासवि०। सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम्।	(काव्यं २)	२—०—०
१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः। आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः	[छंदः १]	०—६—०
१६ कारिकावली मुक्तावली-न्यायचन्द्रिका-टीकाद्वयसहिता सटिप्पणा।	(न्याय २)	१—०—०
१७ पारस्करगृह्यसूत्रं हरिहरभाष्य-गदाधरभाष्यद्वयसहितम्। (कर्मकाण्डं २)	सादीजिल्द	३—०—०
१८ संक्षेपशारीरकम्-मधुसूदनीटीका भाग १—२	(वेदान्तं ४)	१०—०—०
१९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः।		०—८—०
२० कातीयेष्टिदीपकः। (दर्शपौर्णमासपद्धतिः)		१—०—०
२१ सप्तपाठि-श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम्	(स्तोत्रवि०)	१—०—०
२२ बौद्धाऽऽचार्य श्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीक-न्यायबिन्दुः भाषाटीकासहितः	(बौद्धन्याय वि० १)	१—८—०
२३ सपरिष्कृत दर्पणसहित वैयाकरणभूषणसारः (व्याकरणं वि० ३)		४—०—०
२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीका-श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता। प्रथमाध्याय-प्रथमभागः। (न्यायविभाग ३)		४—०—०

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर लेन,
बनारस सिटी।